

ΤΟΠΙΟ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΡΕΥΝΑ |
ΔΑΓΑΛΑΚΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΨΗ |
ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΣ

ΤΟΠΙΟ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΡΕΥΝΑ |
ΔΑΓΓΑΛΑΚΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΕΠΙΒΛΕΨΗ |
ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΣ

«Δεν θα σταματήσουμε να εξερευνούμε.

Και το τέλος της εξερεύνησής μας θα είναι
όταν θα φτάσουμε εκεί από όπου ξεκινήσαμε
και θα ανακαλύψουμε το μέρος
για πρώτη φορά».

T. S. Eliot, 1888-1965

Στις γυναίκες της ζωής μου,

Φιλία Ρουσάκη,
Λατρεμένη γιαγιά.

Κατερίνα Ρουσάκη,
Μητέρα και ηρωίδα μου.

Ρένα Αργυροκαστρίτη,
Φίλη καρδιακή.

«Με εκείνες για στήριγμα,
κατάφερα να φτάσω στην πηγή.

Και τώρα πίνω νερό».

01

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου απέναντι στους ανθρώπους που με βοήθησαν με τον τρόπο τους για να φέρω εις πέρας την έρευνα που ακολουθεί.

Ευχαριστώ θερμά,

_τον επιβλέποντα αυτής της έρευνας, Καθηγητή Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου Κρήτης, κύριο Νίκο Σκουτέλη, για τις συμβουλές του και την πολύτιμη καθοδήγησή του.

_τους φίλους και συναδέλφους μου, Κωστή και Μιχάλη Περβολαράκη, για την λήψη αεροφωτογραφιών, μέσω χρήσης drone, από το φρούριο της Επισκοπής.

_τις φίλες μου από την Παχιά Άμμο, Δέσποινα Ζυγάκη, Μαρία Τζανή, Ελένη Καρεκλάκη και Σοφία Παπαδάκη, για τη βοήθειά τους στις αποτυπώσεις.

_τέλος, τους φίλους μου από το Πολυτεχνείο, Αριστοφάνη Ζαχαριάδη, Χρήστο Σαββίδη, Άννα Παγώνα Παπίδη, Βάσω Μπρίγκου, Κική Χαραλαμπίδη, Μυρτώ Παγωμενάκη, Στέφανι Μπάλλα, Νικολίτσα Αγγελοπούλου καθώς και το συνεργάτη μου, κύριο Ζαχαρία Πι-στόπουλο, για την στήριξή και τη βοήθειά τους με κάθε τρόπο.

02

ΠΡΟΛΟΓΟΣ_

Η παρούσα ερευνητική εργασία εκπονήθηκε ως επιστέγασμα του κύκλου προπτυχιακών σπουδών μου, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης. Κατά τη διάρκεια των ακαδημαϊκών ετών, η ενασχόλησή μου, μεταξύ άλλων, με τα μαθήματα «Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός VII», «Θεωρίες και Τεχνικές στην Αποκατάσταση Κτιρίων και Συνόλων», «Αποκατάσταση Ιστορικών Κτιρίων», «Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής της πόλης» και «Ζητήματα Ένταξης και Δημόσιος χώρος», όπως διδάχτηκαν από τους καθηγητές κ. Νίκο Σκουτέλη και κ. Κλήμη Ασλανίδη, ενέτειναν το ενδιαφέρον μου γύρω από την αξιολόγηση και τις «επεμβάσεις» σε ιστορικά μνημεία και σύνολα.

Το γνώριμο περιβάλλον της Κρήτης, από την αρχή, αποτέλεσε πηγή αναζήτησης, καθώς αποκαλύπτει την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με την περιοχή του μέσα από τον χρόνο και την ιστορία. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Κρήτης παραμένουν αναλλοίωτα και έχουν τη δυνατότητα να ελκύουν τους επισκέπτες, να τους παρακινούν να εξερευνήσουν τους οικισμούς και το τοπίο της, και μερικές φορές να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία. Οι μελέτες και οι μαρτυρίες των ερευνητών και των λάτρων της Κρήτης επιβεβαιώνουν το πνεύμα του τόπου, την αίσθηση που αντιλαμβάνονται στους βράχους, τα κτίσματα και τις ζωές των ανθρώπων της περιοχής.¹

Η σημερινή εικόνα του τοπίου της Κρήτης συχνά αντανακλά το ανθρώπινο αποτύπωμα που δημιουργήθηκε κυρίως στο παρελθόν λόγω αναγκών που τώρα έχουν εξαλειφθεί ή καλυφθεί σε μεγάλο βαθμό μέσω σύγχρονων επεμβάσεων και μεθόδων. Τέτοια τοπία αποτελούν μέρος ενός γενικού πλαισίου ζωής που αποτελεί μαρτυρία της ιστορίας και της πολιτισμικής κληρονομιάς μιας προηγούμενης εποχής με συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Έτσι, αναμφίβολα αποτελούν μέρος της ταυτότητας των τοπικών κοινοτήτων.²

Ως αποτέλεσμα, ως πλαίσιο μελέτης επιλέγεται το τοπίο του Νομού Λασιθίου. Ένα τοπίο παραγωγικό, αφού εδώ και χιλιάδες χρόνια λειτουργεί εξελικτικά στον αγροτικό τομέα παραγωγής της Κρήτης. Καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του νησιού και διαιρείται σε τέσσερις Δήμους (Καλλικρατικούς)³.

Δήμος Αγίου Νικολάου, (με έδρα τον Άγιο Νικόλαο και ιστορική έδρα τη Νεάπολη. Περιλαμβάνει τους Κατ/κούς δήμους Αγίου Νικολάου, Νεάπολης και την κοινότητα Βραχασίου), **Δήμος Σητείας** (με έδρα τη Σητεία. Περιλαμβάνει τους Κατ/κούς δήμους Ιτάνου, Λεύκης και Σητείας), **Δήμος Ιεράπετρας** (με έδρα την Ιεράπετρα. Περιλαμβάνει τους Κατ/κούς δήμους Ιεράπετρας και Μακρύ Γιαλού) και **Δήμος Οροπεδίου Λασιθίου**. (εικόνα 1)

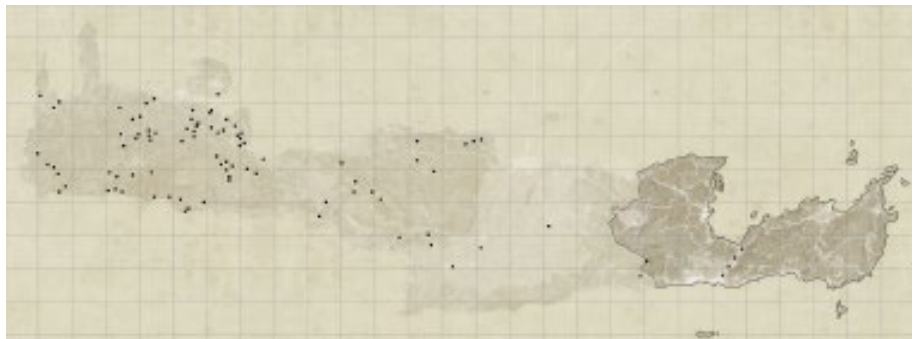

Εικόνα 1: Δήμοι Νομού Λασιθίου
hc-crete.gr/

1 Νίκος Σκουτέλης, «Κρήτη», στο βιβλίο: *Νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική*, επιμέλεια Φιλίππιδης Δημήτρης, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 161.

2 Θεοδώρα Μόσχου, *Τοπίο Συμβίωσης του χθες και του σήμερα, αποκατάσταση και ανάδειξη ενός πολιτισμικού τοπίου στο οροπέδιο του Λασιθίου*, μεταπτυχιακή διατριβή στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Σεπτέμβριος, 2020, σελ. 19.

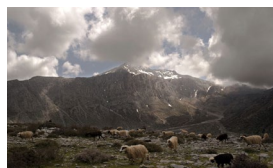
3 (Άρθρο 1, νόμου 3852/2010 ΦΕΚ, τεύχος Α 87 - Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης).

Εικόνα 2: Χάρτης της Κρήτης στον οποίο αποτυπώνονται οι θέσεις των οθωμανικών οχυρών στην Κρήτη. Δίνεται έμφραση στο περίγραμμα του Νομού Λασιθίου.

Πηγή: από το βιβλίο του Γιάννη Χρηστάκη, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, Εκδόσεις Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.

Συνορεύει δυτικά με τον Νομό Ηρακλείου, έχοντας ως φυσικό σύνορο την οροσειρά της Δίκτης (εικόνα 3) ενώ βρέχεται από θάλασσα στις τρεις υπόλοιπες πλευρές του. Τα τρία πελάγη, από τα οποία βρέχεται, το Κρητικό στον βορρά, το Λιβυκό στον νότο και το Καρπάθιο στην ανατολή, σε συνδυασμό με την οροσειρά της Δίκτης στη δύση, που οι πρόποδες της εκτείνονται χαμηλά, μέχρι τους κάμπους του Μιραμπέλλου και της Ιεράπετρας, δημιουργούν την αντίθεση και μαζί συνδυαστική αλλαγή βουνό – θάλασσα. Στον Νομό Λασιθίου ανήκουν και τα νησιά Σπιναλόγκα (νησί με ενετικό οχυρό που χρησιμοποιήθηκε και ως μέρος συγκέντρωσης λεπρών, δηλαδή, ασθενών από τη νόσο του Χάνσεν) (εικόνα 4), οι Άγιοι Πάντες (νησί το οποίο αποτελεί καταφύγιο των ζώων κρι-κρι), η Κολοκύθα, η Ψείρα, η

Εικόνα 3: Όρος Δίκη
Πηγή: earthnews.gr

Εικόνα 4: Σπιναλόγκα
Πηγή: archaiaologia.gr

Ελάσα, οι Διονυσιάδες, το Κουφονήσι, η Χρυσή κ.α. Τέλος, τα Ακρωτήρια του νομού είναι του Αγίου Ιωάννη, της Φανερωμένης, του Σίδερου (Αγίου Ισιδώρου), της Ζάκρου και της Πλάκας.

Η μορφολογία του εδάφους σε όλη την έκταση του Νομού, είναι διαρκώς εναλλασσόμενη, με έντονες υψομετρικές διαφοροποιήσεις ακόμα και στις ακτές του, συνδυάζοντας σκληρές πετρώδεις με γόνιμες και πεδινές περιοχές. Οι ποικίλες μορφές της επιφάνειας του εδάφους με τις ιδιαίτερες κρημνώδεις χαράδρες και χερσονήσους, δημιουργούν την εντύπωση ενός αποκομμένου τοπίου, όχι μόνο λόγω των γεωμορφολογικών του χαρακτηριστικών, αλλά εξαιτίας της δυσκολίας επικοινωνίας μεταξύ των περιοχών. Για να δημιουργηθεί ένα δίκτυο μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών στην Κρήτη, οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να αναπτύξουν ένα σύστημα μετακινήσεων στην ξηρά, το οποίο ακολουθεί μονοπάτια και διέρχεται μέσα από τα βουνά, ενώ βρίσκει μικρά ευθύγραμμα τμήματα για να διασχίσει τις μικρές κοιλάδες και να φτάσει στις πόλεις της βόρειας ακτής. Αυτό το δίκτυο οδικών αρτηριών, μακροχρόνια, αποτέλεσε ένα από τα πλέον σταθερά στοιχεία στον τρόπο διαχείρισης του χώρου, διευκολύνοντας την επικοινωνία κατά τη διάρκεια όλων των περιόδων κατοίκησης, συμπεριλαμβανομένης ακόμη και της

ανάπτυξης των σύγχρονων οδικών δικτύων υψηλής ταχύτητας.⁴

Παρ' όλα αυτά, η διαχείριση του αναγλύφου του νησιού από τους κατοίκους, μέσω της ανάπτυξης του δικτύου μεταφορών αποδεικνύεται λειτουργική καθώς συνέβαλε στην ανάπτυξη περιπατητικών και φυσιολατρικών διαδρομών, θρησκευτικού ή άλλων ειδών τουρισμού καθώς και αρχαιολογικών αναζητήσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο προάγει την εξερεύνηση της ποικιλίας της φυσικής κληρονομιάς του νησιού αφού προσφέρει εύκολη πρόσβαση σε διάφορα σημεία ενδιαφέροντος, όπως φυσικά τοπία, παραλίες, ιστορικά μνημεία και χωριά. Το κλίμα είναι ήπιο, καθαρά μεσογειακό και δεν παρουσιάζει απότομες εποχιακές μεταπτώσεις καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Το πράσινο ξεχωρίζει από παντού, λόγω των κάμπων με ελαιώνες και της άγριας, πλούσιας θαμνώδους βλάστησης. Οι ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες εξασφαλίζουν στον νομό αυτάρκεια σε γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα και κηπευτικά. Τα κυρίως εξαγόμενα προϊόντα είναι το λάδι, τα αμύγδαλα, τα χαρούπια, η σταφίδα καθώς και το κρασί, το οποίο παράγεται περισσότερο στην επαρχία της Σητείας. Το ανατολικότερο διαμέρισμα του νησιού φημίζεται για την τήρηση και συνέχεια παραδόσεων, ηθών και εθίμων μέχρι τις μέρες μας.

Στην αρχαιότητα ο Νομός Λασιθίου υπήρξε τόπος ακμής του Μινωικού Πολιτισμού. Στον Δήμο Ιεράπετρας αναπτύχθηκαν οι οικισμοί Ιεράπηγνα, (Ιεράπητρα), ο Ιστρώνας, (Καλό Χωριό), η Μινώα (Παχιά Άμμος), τα Γουρνιά (εικόνα 5), η Βασιλική, η Ώλερος (Μεσελέροι) κ.α.. Στον Δήμο Αγίου Νικολάου υπήρξαν η Μίλητος ή Μίλατος (όπως και σήμερα), η Ολούς (Ελούντα), η Δρήρος (κοντά στον οικισμό Νεάπολη), η Λατώ (εικόνα 6) ή Καμάρα (νότια του Αγίου Νικολάου) κ.α. Στον Δήμο Σητείας άκμασαν η Ήτεια (Σητεία), η Ίτανος, ο Πετράς, το Παλαίκαστρο (εικόνα 7) κ.α. Αξίζει να σημειωθεί πως στη θέση Βρόκαστρο (εικόνα 8 και 9), στο Μεραμπέλο της Υστερομινωικής και της Γεωμετρικής περιόδου, αλλά και σε άλλους ορεινούς οικισμούς όπως στο Καρφί Οροπεδίου, η διαμόρφωση των χώρων κατοικίας αλλά και του ίδιου του οικισμού εξαρτιόταν κυρίως από την διαμόρφωση του εδάφους ενώ το μέγεθός τους από την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική θέση των ενοίκων.⁵

Εικόνα 5: Γουρνιά
Πηγή: krititraveller.gr

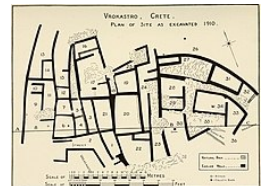
Εικόνα 6: Λατώ
Πηγή: cretazine.com

Εικόνα 7: Παλαίκαστρο
Πηγή: gtp.gr

Εικόνα 8: Βρόκαστρο
Πηγή: wikipedia.org

Εικόνα 9: Σχέδιο
Ανασκαφής Βρόκαστρου
Πηγή: wikipedia.org

Εικόνα 10: Παλαιοχριστιανική
Βασιλική της Ολούντος
Πηγή: wikipedia.org

⁴ Νίκος Σκουτέλης, «Τα σχήματα των οικισμών - ο τύπος της κατοικίας», *Κρήτη. Οι οικισμοί της υπαίθρου*, επιμέλεια Νίκος Σκουτέλης, εκδ. Εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2020, σελ. 129

⁵ Βίλη Αποστολάκου, «Από την πρώτη εποχή του σιδήρου έως το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου», συλλογικός τόμος: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, Άγιος Νικόλαος 2010, σ. 53-105.

Ακόμα, η Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Ολούντος (5ος αιώνας) στη θέση Πόρος της Ελούντας ήρθε στο φως το 1937 και 1960. Θεωρείται ότι ήταν ο καθεδρικός ναός της αρχαίας Ολούντος, της βυθισμένης σήμερα αρχαίας πόλης της Ελούντας. Το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής σώζεται και φέρει γεωμετρικά θέματα, αναπαράστασεις δελφινιών, παγωνιών κ.α.⁶ (εικόνα 10).

Στην ευρύτερη περιοχή του νομού υπάρχουν και μνημεία της νεότερης ιστορίας, τα περισσότερα από τα οποία σχετίζονται με τις περιόδους του Βυζαντίου, της Ενετικής και της Οθωμανικής κυριαρχίας. Η Παναγιά Κερά ανατολικά της Κριτσάς, ο Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου ανάμεσα στη Κριτσά και τον Κρούστα και ο Ι.Ν. Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπους στην Επισκοπή Ιεράπετρας είναι μερικά γνωστά Βυζαντινά μνημεία. Τα Φρούρια *Καλές* στην Ιεράπετρα, *Καζάρμα* και *Απάνω Καστέλι* (*Monte Forte*) στη Σητεία, κτίστηκαν από τους Ενετούς και αποτελούν κάποια από τα διασωθέντα έργα τους στην Ανατολική Κρήτη.

Τέλος, παραδείγματα κτιριακού αποθέματος των Οθωμανών, θα αναλύσουμε στη συνέχεια της έρευνας. Στον εν λόγω τόπο, υπάρχει έντονη συλλογική μνήμη που επικεντρώνεται στη διατήρηση αξιών που συνδέονται με το παρελθόν. Οι κάτοικοι διατηρούν το ενδιαφέρον τους για το παρελθόν, καθιστώντας έτσι εφικτή τη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Βασικό σημείο αναφοράς αποτελούν οι ανθρώπινες κατασκευές που κατέχουν μια εντυπωσιακή παρουσία και υψώνονται επιβλητικά στο τοπίο, λειτουργώντας σαν μόνιμο σκηνικό, είτε αποτελούν απομεινάρια μνήμης ενός παρελθόντος που έχει οριστικά χαθεί.⁷

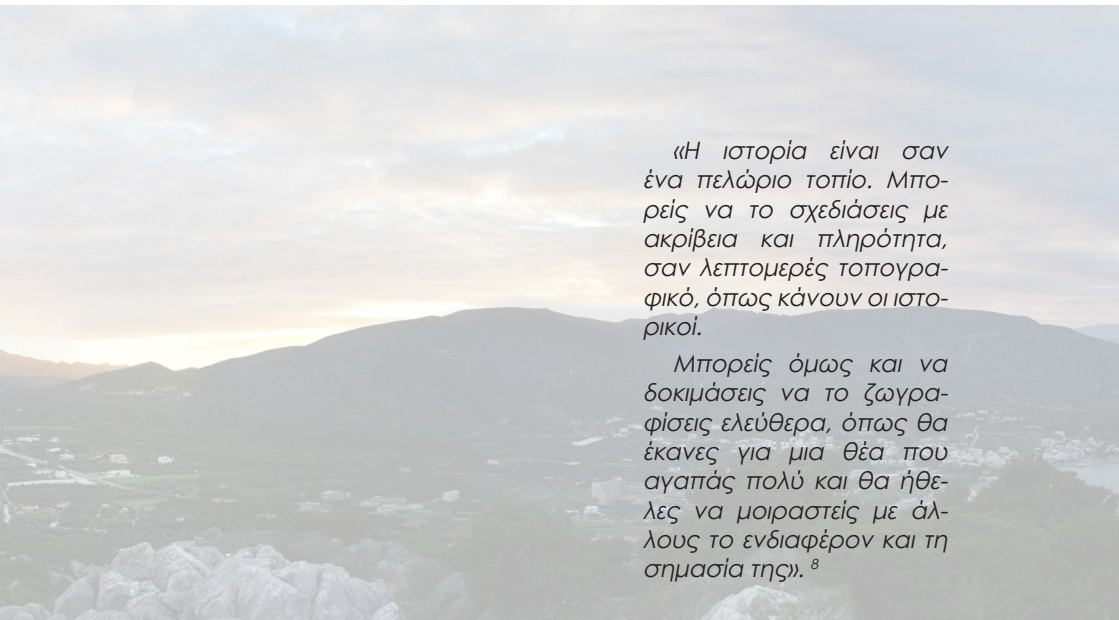
Με αφορμή, λοιπόν, τα παραπάνω, στράφηκα προς την ανατολική γεωγραφική ενότητα το νησιού, για την επιλογή του θέματος, όπως αναλύεται στη συνέχεια, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Αρχιτεκτονικής, κ. Νίκου Σκουτέλη. Μου δόθηκε η ευκαιρία να μελετήσω την προστασία και ανάδειξη των οθωμανικών οχυρωματικών μνημείων στον τόπο καταγωγής μου, την Παχιά Άμμο Ιεράπετρας και στο στενό όπου ανήκει, έχοντας γνωρίσει αυτό τον κρυμμένο πολιτισμικό απόθεμα της περιοχής. Συγκεκριμένα, το στενό ξεκινάει από το βόρειο παραλιακό μέτωπο της Παχιάς Άμμου, στο νοτιότερο μέρος της κοιλάδας του κόλπου του Μιραμπέλλου, συνεχίζεται, με νότια κατεύθυνση, μέσα από έναν ισθμό / ρήγμα, μεταξύ βουνών και λόφων και σταματάει στο νότιο παραλιακό μέτωπο, με θέα το λιβυκό πέλαγος, στην πόλη της Ιεράπετρας.

Επανερχόμενος σε εκείνα τα μέρη, με εφόδια τις γνώσεις από τις σπουδές στην αρχιτεκτονική, παρατήρησα ότι ο τόπος συνδυάζει το τεχνητό και το φυσικό στοιχείο με μια εναρμόνιση. Τα μνημεία της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής που βρίσκονται στο κρητικό τοπίο εμφανίζονται ως σημάδια που απουσιάζει η αρχική τους αναφορά, δεν διατηρούνται σε αέριη κατάσταση ή δεν εξακολουθούν να έχουν την αρχική τους λειτουργία, αλλά παρ' όλα αυτά επιβεβαιώνουν ότι η πρωτογενής ανάγκη δημιουργίας τους ήταν απαραίτητη, ακόμα κι αν το χρονικό διάστημα από την κατασκευή τους σε σχέση με τη σημερινή εποχή δεν είναι ιδιαίτερα μακρινό.

⁶ cretanbeaches.com

⁷ Θεοδώρα Μόσχου, ο.π. σελ 15

«Η ιστορία είναι σαν ένα πελώριο τοπίο. Μπορείς να το σχεδιάσεις με ακρίβεια και πληρότητα, σαν λεπτομερές τοπογραφικό, όπως κάνουν οι ιστορικοί.

Μπορείς όμως και να δοκιμάσεις να το ζωγραφίσεις ελεύθερα, όπως θα έκανες για μια θέα που αγαπάς πολύ και θα ήθελες να μοιραστείς με άλλους το ενδιαφέρον και τη σημασία της».⁸

Εμείς μάλλον ακολουθούμε την δεύτερη προτροπή της συγγραφέως, εφόσον μας λείπουν τα εργαλεία του ιστορικού και έργο μας είναι ο σχεδιασμός της μετάβασης πάντα σε κάτι διαφορετικό.

---

8 Αθηνά Κακούρη, 1821: Η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2013, σελ.18.

03

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ_

1. ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	7
2. ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	15
4. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19
5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	23
6. ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ	27
6.1 ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ	27
6.2 Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1866-1869)	29
7. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΒΟΛΗ - ΟΙ ΚΟΥΛΕΔΕΣ	31
7.1. ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΚΟΥΛΕΔΩΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΝΗΣΙ. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΥΝΗ ΠΑΣΑ.	31
7.2. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΥΝΗ ΠΑΣΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	32
8. «ΙΣΘΜΟΣ»: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	35
8.1. Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΣ ΚΟΥΛΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ	35
8.2. ΚΟΥΛΕΣ ΠΑΧΙΑΣ ΑΜΜΟΥ	42
8.3. ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ	44
8.4. ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΪΝΙΑΣ	46
8.5. ΚΟΥΛΕΣ ΚΕΝΤΡΙΟΥ	48
8.6. ΚΟΥΛΕΣ ΡΙΖΑΣ	48
8.7. ΚΟΥΛΕΣ ΜΑΛΛΩΝ	48
9. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΟΥΛΕΔΩΝ	51
10. Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΒΛΕΜΜΑΤΟΣ (ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ)	57
11. ΠΗΓΕΣ ΑΡΧΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63

«Ποιός ξέρει στ' άλλα τ' άστρα τι λαοί και
τι κάστρα»

Κωστής Παλαμάς

04

ΕΙΣΑΓΩΓΗ_

Δύο αιώνες σχεδόν μετά την Οθωμανική κυριαρχία, οι αναμνήσεις της καταστροφής είναι ακόμα ζεστές, μια και οι εμπειρίες ή οι αντιδράσεις από τον πόλεμο εξακολουθούν να είναι ζωντανές στη μνήμη των ανθρώπων που έζησαν κοντά σε εκείνη την περίοδο ή των απογόνων τους. Οι προσωπικές ιστορίες, οι προφορικές μαρτυρίες τα οικογενειακά αφηγήματα, οι παλιές φωτογραφίες, τα τραγούδια, η ποίηση, οι εορταστικές εκδηλώσεις, τα μνημεία και τα σύμβολα συνεχίζουν να επηρεάζουν τους ανθρώπους και την κοινωνία. Οι αναμνήσεις έχουν διατηρηθεί στον χρόνο και περνούν από γενιά σε γενιά, διατηρώντας ένα έντονο συναισθηματικό δέσιμο με τον πόνο, τα τραύματα, τις απώλειες και άλλα δυσάρεστα γεγονότα του πολέμου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο τρόπος που οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν και ερμηνεύουν αυτές τις αναμνήσεις διαφέρει από άτομο σε άτομο και κατ' επέκταση από κοινότητα σε κοινότητα. Ορισμένοι θεωρούν σημαντική τη διατήρηση των αναμνήσεων και τη μελέτη της ιστορίας για να αποτραπούν παρόμοιες καταστάσεις στο μέλλον, ενώ άλλοι θεωρούν το θέμα ευαίσθητο και προτιμούν να μην το αγγίζουν.

Η επιλογή να μελετήσω τα οχυρωματικά φρούρια της περιοχής που προανέφερα, για λόγους που αφορούν κυρίως στην ιστορική και γεωπολιτική σημασία και της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου της Ανατολικής Κρήτης, βοήθησε στην κατανόηση των γεγονότων που σχετίζονται με τον πόλεμο. Παράλληλα, συνέβαλε στην απομυθοποίηση και την αποδόμηση των «ταμπού» που μπορεί να υπάρχουν γύρω από το θέμα, δίνοντας μια πληρέστερη εικόνα του παρελθόντος με σκοπό την κατανόηση του παρόντος. Η αντιμετώπιση της ιστορίας με πνεύμα ανοιχτό και η διερεύνηση γεγονότων ή πτυχών του παρελθόντος, διαμορφώνει μια καλύτερη και πιο ενημερωμένη συνείδηση για το παρόν με σκοπό την αποφυγή επανάληψης παρόμοιων λαθών. Επίσης, θέτει τα θεμέλια για την αποκατάσταση και την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και της μνήμης του τόπου.

Επομένως, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση της μεθόδου επιτήρησης από τα οθωμανικά οχυρωματικά φρούρια, που διαμόρφωσαν το «*τοπίο επιτήρησης*», όπως ονομάζουμε, καθώς και η πυκνότητα και η χωροθέτησή τους στον τόπο της Ανατολικής Κρήτης. Αντικείμενο μελέτης αποτελεί το δίκτυο των οχυρώσεων που ανέπτυξαν οι Οθωμανοί, κατά την ύστερη περίοδο της κυριαρχίας τους, στον Νομό Λασιθίου, στο στενό πέρασμα που συνδέει τον οικισμό της Παχιάς Άμμου στον βορρά με την Ιεράπετρα στον νότο.

Τα οθωμανικά οχυρωματικά έργα καθώς και η σχέση «τόπος – τοπίο – μνήμη» γύρω απ' αυτά, είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει διερευνηθεί τμηματικά, με συγγράμματα που αναφέρονται στην ιστορία, εισηγήσεις, ανακοινώσεις σε συνέδρια, διδακτορικές διατριβές και ερευνητικές εργασίες. Η βιβλιογραφία που αφορά, γενικότερα, στις θεωρήσεις του ζητήματος εκείνου, αλλά και οι συσχετισμοί με το τοπίο της ανατολικής Κρήτης δεν απαντώνται συχνά. Τα εν λόγω οχυρά είναι σχεδόν άγνωστα στη βιβλιογραφία, με μόνο απλές αναφορές στην ύπαρξή τους. Αυτό ήταν ένα από τα κύρια προβλήματα κατά την εκπόνηση της ερευνητικής μου εργασίας, που είναι μέχρι στιγμής μια προσπάθεια για την καταγραφή των οθωμανικών οχυρωματικών κτισμάτων, στο στενό Παχιάς Άμμου - Ιεράπετρας.

Βασικό εργαλείο της μελέτης είναι ο συνδυασμός γραπτών τεκμηρίων του

Οθωμανικού Αρχείου της Προεδρίας της Οθωμανικής Δημοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη, εποπτικού υλικού αρχιτεκτονημάτων που συνιστούν απομεινάρια του παρελθόντος και ιστορικών πηγών, προς ανάδειξη της χρονικής περιόδου, που σχετίζεται με τις δράσεις της οθωμανικής διοίκησης για την άμυνα και αντιμεπίθεση στις εξεγέρσεις του κρητικού πληθυσμού κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των προσεγγίσεων, αποτελεί η μελέτη των οχυρώσεων, όχι πλέον απαραίτητα μόνο ως στοιχεία ύπαρξης πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και ως λείψανα της ανθρωπίνης δημιουργίας, που διασώζονται εξαιτίας φυσικών και συγκυριακών συνθηκών ή ανθρωπίνων παρεμβάσεων, τέλος ως ντοκουμέντα μιας πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης μιας προγενέστερης φάσης του σημερινού πολιτισμού μας.

Η έλλειψη τεκμηρίωσης μεγάλου αριθμού οχυρώσεων, σε συνδυασμό με τις εκτεταμένες καταστροφές που έχουν υποστεί, η ολοσχερής εξαφάνιση ορισμένων κάτω από τα θεμέλια κατοικημένων περιοχών ή η παντελής μετατροπή τους σε κτίρια που δε θυμίζουν, πλέον, τα πρώην ανεγερμένα φρούρια, είναι παράγοντες που καθιστούν δύσκολη την ολοκληρωμένη και πλήρως διεξοδική διατύπωση εξειδικευμένων, ερευνητικών θέσεων, με θέμα την οθωμανική οχυρωματική αρχιτεκτονική και τη χρήση της.

Τέλος, η παρούσα εργασία, δεν προσδοκά, ούτε δύναται να καλύψει το γενικό σύνολο ιστορικών και αρχιτεκτονικών στοιχείων που μπορούν να προκύψουν από τη μελέτη ενός μικρού συνόλου της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας και οχύρωσης, σχετικά με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Ωστόσο, έχοντας ως αρχή την προαναφερθείσα μεθοδολογική προσέγγιση, αξιοποιεί νέα ευρήματα μέσα από τεχνικές αποτύπωσης και συλλογής δεδομένων από αρχειακές πηγές και εστιάζει σε δεδομένα που είναι ήδη γνωστά, επιχειρώντας να εξετάσει ένα ευρύ φάσμα παραγόντων που προσδιορίζουν το εξεταζόμενο υλικό στον συγκεκριμένο τόπο. Οι σημαντικότερες πηγές πληροφοριών για την τεκμηρίωση του θέματος της συγκεκριμένης έρευνας, ήταν οι εξής:

Βιβλία:

1. Δετοράκης, Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Mystis Editions, Ηράκλειο, 1990.
2. Χρηστάκης, Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, εκδ. Κρητικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

1. Σκουτέλης, Νίκος, Κολοβός, Ηλίας, «Οι οθωμανικοί κούλέδες της Κρήτης: το ιστορικό πλαίσιο, το δίκτυο και ο κτιριακός τύπος», ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου: Οχυρώσεις Της Οθωμανικής Περιόδου Στο Αιγαίο, Μυτιλήνη, 29-31 Οκτωβρίου 2018.

2. Σκουτέλης, Νίκος, Βιτωράκης, Βασίλης, Καραμήτρου, Αντώνης, Ραάτ, Κάρολος, «Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων» ανακοίνωση στο 8ο ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΣΟΒΙΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. σε συνεργασία με το Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π.: Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών και των Γεωγραφικά Απομονωμένων Περιοχών, 21- 24 Σεπτεμβρίου 2016.
3. Σκουτέλης, Νίκος, «*Three different defensive networks in 13th –19thc. Crete. Contemporary perspectives*», Proceedings of the 4th Biennial of Architectural and Urban Restoration, BRAU4 host of the Itinerant Congress Hidden Cultural Heritage: Under Water, Under Ground and Within Buildings, Rethymno, 15 – 30 April 2018.

Ερευνητικές εργασίες:

1. Ασημάκη, Ευσταθία, *Δίκτυο οθωμανικών οχυρώσεων τον 19ο αιώνα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούνιος 2014.
2. Βιτωράκης, Βασίλειος, Ραάτ Κάρολος, *Οθωμανικό οχυρωματικό δίκτυο και κρητικό τοπίο. Τότε και τώρα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούλιος 2017.

05

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ_

Η συλλογή υλικού βασίστηκε σε έρευνα βιβλιογραφική, διαδικτυακή και κυρίως έρευνα πεδίου. Στην αρχή, έγινε εκτεταμένη έρευνα σε βιβλιογραφικές πηγές και χάρτες για να βρεθούν τα διάσπαρτα οχυρωματικά κτίσματα στην περιοχή μελέτης. Στη συνέχεια, έγινε έρευνα πεδίου με σκοπό την αποτύπωσή τους στην υφιστάμενη κατάστασή, με τη βοήθεια μετροταινίας, μετρητών λείζερ, σκαριφημάτων, φωτογραφιών, εναέριων φωτογραφήσεων, κ.λπ.

Ακολούθησε η αρχαιακή έρευνα για την κατανόηση των συνθηκών που επικρατούσαν την συγκεκριμένη περίοδο, τόσο αρχιτεκτονικά όσο και ιστορικά και, τέλος, ακολούθησε η συγγραφή της μελέτης. Τα ιστορικά μνημεία, ως μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, μαρτυρούν την εθνική υπόσταση ενός τόπου, όπως επίσης, ανακαλούν και αναβιώνουν την ταυτότητα του εκάστοτε λαού που τα έφτιαξε, συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν. Το τοπίο, ως τόπος ζωής και συνύπαρξης ανθρώπων, οι οποίοι κατοικούσαν ανέκαθεν σ' εκείνο, φέρει τα αποτυπώματά τους, που έχουν χαραχθεί στη συλλογική μνήμη. *«Δεν υφίσταται τόπος χωρίς μνήμη. Ούτε μνήμη άνευ τόπου».*⁹

Η παρούσα έρευνα κινείται γύρω από τον άξονα της μνήμης και της ταυτότητας ενός τόπου, όπως εκείνες διαιωνίζονται, και εκφράζονται από ευρήματα και ίχνη του παρελθόντος που, αφενός, καθιστούν αναγνωρίσιμες τις περιοχές όπου ανήκουν και αφετέρου, αποτελούν την ουσία ύπαρξης των συλλογικών αναμνήσεων. Ειδικότερα, αν ληφθεί υπόψη πως, ανά τους αιώνες, ανθρώπινα ή φυσικά δημιουργήματα ενός τόπου, αναδεικνύουν τη σχέση της κοινωνίας με εκείνα και, εν τέλει, του ανθρώπου με το περιβάλλον γύρω του.

Επομένως, η διαφύλαξη της συλλογικής μνήμης δρα ως μνεία αλλά και ερμηνεία της ταυτότητας ενός λαού, η οποία δεν υφίστατο εκ προοιμίου, αλλά αποτέλεσε απόκτημα, σε ένα σύνολο κοινωνικών συνθηκών, το οποίο πρέπει να συμπορεύεται με ένα αδιάκοπτα νεότερο και διαρκώς μεταβαλλόμενο, με απώτερο σκοπό τη σύνδεση νέων και προϋπαρχόντων γενεών, εμπλουτίζοντας τις σημερινές καταγραφές.

Η οχυρωματική κληρονομιά αποτελείται από αμυντικές κατασκευές με ιστορική σημασία και η προστασία της βασίζεται στην οικουμενική αξία τους και όχι στις ιδιαιτερότητες κάθε μεμονωμένου χώρου. Η αξία της, αισθητική ή ιστορική αλλά και στον τομέα της αρχιτεκτονικής, εμφανίζει τις ποιότητες της μελέτης και σχεδιασμού και είναι μια πραγματική εγκυκλοπαίδεια, μέσα από την οποία μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ιστορική εξέλιξη.

Με δεδομένα τα παραπάνω, η έρευνα τοποθετείται στο πλαίσιο της **σχέσης «τόπου – τοπίου – μνημείου»**, δηλαδή, στο συνδυασμό των χωρικών, αισθητικών και ιστορικών στοιχείων που διαμορφώνουν μια περιοχή. Συγκεκριμένα, ο τόπος αφορά στην χωρική διαρρύθμιση και την γεωγραφική θέση μιας περιοχής, το περιβάλλον και τη φύση της.

Σύμφωνα με την φιλοσοφική θεώρηση της Rogers – Barlow (2001), ο άνθρωπος δημιουργεί τόπους που τον αναπαράγουν και του επιτρέπουν να βρίσκει τον εαυτό του. Αυτό συμβαίνει μέσω της ενίσχυσης των πνευματικών δεσμών του με το δομημένο και φυσικό περιβάλλον.

⁹ Jeff Malpas, *Building Memory. Interstices: Journal of Architecture and Related Arts*, 2012, σελ. 13. (ηλ. περιοδικό: interstices.ac.nz/index.php/Interstices/article/view/433/420)

Το **τοπίο** επηρεάζει την αίσθηση και την εμπειρία του στην περιοχή που ζει, ενώ, τέλος, η **μνήμη** αφορά στην ιστορική και πολιτιστική σημασία της περιοχής και στον τρόπο που αυτή επηρεάζει την ιδιαίτερη αίσθηση και πεποίθηση των ανθρώπων που ζουν και εργάζονται εκεί. Επομένως, εμείς, ως σύγχρονοι μελετητές, προσπαθούμε να εντάξουμε αυτή τη σχέση συνειδητά στο σύγχρονο κοινωνικό, οικονομικό και αρχιτεκτονικό γίγνεσθαι.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας εισήγαγε νέες μεθόδους για τη μελέτη και την ανάλυση του τοπίου. Η χρήση αεροφωτογραφιών σε συνδυασμό με συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS) επιτρέπει την αποτύπωση λεπτομερών χαρτών και τη δημιουργία ακριβών μοντέλων τοπίων. Τα δεδομένα που συλλέγονται μπορούν να χρησιμοποιηθούν όχι μόνο για τον σχεδιασμό περιοχών, την ανάπτυξη υποδομών ή την πρόβλεψη περιβαλλοντικών επιπτώσεων, αλλά στην περίπτωση μας και για τη προστασία και τη διατήρηση του φυσικού και πολιτιστικού τοπίου.

Ένα σημαντικό παράδειγμα, το οποίο αποτέλεσε οδηγό στο μέρος της παρούσας έρευνας που αφορά στη χαρτογράφηση, είναι το σύστημα ARTEMIS (*Advanced Reconnaissance Threat Evaluation and Management of Information Systems*, που αναπτύχθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ARTEMIS συνδυάζει αεροφωτογραφίες, αισθητήρες υπερύθρων και γεωγραφικές πληροφορίες για την ανίχνευση και ανάλυση απειλών σε περιοχές που χρήζουν επιτήρησης.

Επίσης, η μέθοδος της λήψης πανοραμικών φωτογραφιών από διαδοχικά σημεία θέασης και η χρήση εργαλείων όπως το Google Maps μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε την ορατότητα και τη θέαση σε κάθε σημείο του χάρτη. Αυτές οι προηγμένες τεχνικές χαρτογράφησης μας παρέχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούμε το περιβάλλον και τον τρόπο που αλληλεπιδρούμε με αυτό.

Με βάση τα παραπάνω, μέσω της διεξαγωγής έρευνας στο πεδίο, όχι μόνο ολοκληρώθηκαν τα σχέδια των κτισμάτων, αλλά διερευνήθηκε η **«χαρτογράφηση του βλέμματος των Οθωμανών»** από αυτά. Έγινε καταγραφή και ανάλυση των σημερινών θεάσεων από τα στρατηγικά σημεία οπτικής 360° και αποτυπώθηκε το ορατό σύνολο (φάσμα) των γεωγραφικών στοιχείων που μπορούν να γίνουν αντιληπτά από το «σημείο επιτήρησης» κάθε οχυρού.

Η συγκεκριμένη διαδικασία, συνεπώς, επιτεύχθηκε με το συνδυασμό χρήσης των προαναφερθέντων σύγχρονων τεχνολογιών, για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με την ορατότητα και τη θέαση στα εκάστοτε σημεία. Το ορατό φάσμα που αλληλοεπικαλύπτεται από τα φάσματα και των υπολοίπων σημείων που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση, συνέβαλε στην απόκτηση συνολικής κατανόησης του πώς η αντίληψη των θεάσεων έχει εξελιχθεί, πώς τη χρησιμοποιούμε σήμερα και πώς οι κατακτητές χρησιμοποιούσαν το βλέμμα από τα Οθωμανικά φρούρια και τη χαρτογράφηση για την εποπτεία και επιτήρηση του τοπίου κατά τη διάρκεια της κατοχής των εδαφών.

Οι επιστημονικές ερωτήσεις που θα απαντηθούν στη συνέχεια της έρευνας,

με τη βοήθεια των παραπάνω εργαλείων και μεθοδολογιών, περιλαμβάνουν:

1. Ποιες ήταν οι γραμμές φρούρησης που ακολούθησαν οι Οθωμανοί για την ανέγερση των οχυρών σε όλη την Κρήτη και ποια σχετίστηκε με την ανατολική πλευρά του νησιού;
2. Υπήρξε κάποια τυπολογία στην κατασκευή που να σχετίζεται με το χρόνο ανέγερσής τους;
3. Πώς επικοινωνούσαν μεταξύ τους;
4. Ποια είναι σχέση τους με το σύγχρονο περιπατητή και πώς γίνονται αντιληπτά σε μια περίοδο που η χρήση τους δεν είναι πλέον η ίδια με τον λόγο που φτιάχτηκαν;
5. Πώς έχει εξελιχθεί η χαρτογράφηση των θεάσεων από το παρελθόν ως σήμερα;
6. Ποια είναι η επίδραση της τεχνολογίας, στην κατανόηση και την αξιοποίηση των θεάσεων σήμερα;

06

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ_

6.1 ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

Η Κρήτη έχει αναπτύξει έναν πολύ πλούσιο πολιτισμό, ο οποίος αποτελεί αποτέλεσμα των γεωγραφικών και ιστορικών συνθηκών της. Ως γεωγραφικό σταυροδρόμι μεταξύ της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας, η Κρήτη πάντοτε αποτελούσε όχι μόνο σημαντικό εμπορικό σταυροδρόμι αλλά και στρατηγικό στόχο πολλών ξένων κατακτητών στη διάρκεια των αιώνων. Ο πολιτισμός της από την προϊστορική εποχή έως σήμερα φαίνεται στα εντυπωσιακά οικοδομήματα που δημιουργήθηκαν από διάφορες πολιτιστικές εποχές, όπως ο Μινωικός πολιτισμός και οι βενετσιάνικες, βυζαντινές και οθωμανικές κατασκευές.

Το νησί έχει αναρίθμητα ιστορικά ίχνη που μαρτυρούν τη μακρά ιστορία του, συμπεριλαμβανομένων των κτισμάτων που κατασκευάστηκαν από τους κατοίκους του και από τους κατακτητές που προσπάθησαν να το καταλάβουν.

Από την πρώιμη Νεολιθική εποχή, οι άνθρωποι άρχισαν να δραστηριοποιούνται στο νησί δημιουργώντας έναν σημαντικό πολιτισμό. Με την κάθοδο των Δωριέων (12ος - 9ος αιώνας π.Χ.), ο πολιτισμός αυτός κατακερματίστηκε και έχασε τη συνοχή που είχε με τον Μινωικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, οι Ρωμαίοι κυριάρχησαν στο νησί (67 π.Χ. - 330 μ.Χ.), αλλά δεν επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία έως την μετατροπή του κράτους σε Ελληνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Η Κρήτη, την Α' Βυζαντινή περίοδο, δεν αποτελεί κέντρο ενδιαφέροντος για τους βυζαντινούς καθώς δεν αναγνωρίζουν τη σημασία και τη σπουδαιότητά της στον χάρτη. Το 824 μ.Χ., οι Άραβες, που τη βρίσκουν σχεδόν ανοχύρωτη από τους προηγούμενους, δεν δυσκολεύονται να την καταλάβουν και να γίνουν κύριοί της για 137 ολόκληρα χρόνια, κατασκευάζοντας σημαντικές οχυρώσεις, όπως εκείνη του Χάνδακα. Μετά την περίοδο της Αραβοκρατίας το 961 μ.Χ., οι Βυζαντινοί ανακτούν το ενδιαφέρον τους για το νησί και το ανακαταλαμβάνουν. Συνειδητοποιώντας τη σημασία της οχύρωσής του, αρχίζουν να κατασκευάζουν δικά τους φρούρια, τείχη και παρατηρητήρια.¹⁰

Επομένως, ξεκινάει η Β' Βυζαντινή Περίοδος (961- 1204 μ.Χ.), που παρακμάζει λόγω προβλημάτων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δίνοντας, την ευκαιρία στους Ευρωπαίους να λεηλατήσουν και να διαμελήσουν τα εδάφη της. Το 1204, επομένως, για μικρό χρονικό διάστημα, Γενουάτες πειρατές καταλαμβάνουν την Κρήτη και εδραιώνονται στο νησί κατασκευάζοντας 14 φρούρια σε στρατηγικές θέσεις, με σκοπό να εξασφαλίσουν τον έλεγχο επί των Κρητικών.

Το 1209, όμως, οι Ενετοί εισβάλλουν και κυριεύουν την Κρήτη. Κατασκευάζουν φρούρια ή ενισχύουν υφιστάμενα από προηγούμενους κατακτητές, ισχυροποιούν οχυρώσεις στις μεγάλες πόλεις της, ενώ ταυτόχρονα οικοδομούν πύργους – παρατηρητήρια κατά μήκος των ακτών της, και κάπως έτσι, αρχίζει η περίοδος της Ενετοκρατίας. Κάποιοι οχυρώσεις για να προστατεύσουν τις πόλεις και τις στρατηγικές θέσεις τους στην Κρήτη. Ορισμένες από αυτές τις οχυρώσεις ήταν περιτείχιζαν μια ολόκληρη πόλη, όπως το Ηράκλειο και τα Χανιά. Άλλες ήταν μικρότερα κάστρα που κτίζονταν σε στρατηγικές θέσεις. Τα φρούρια στις νησίδες Γραμβούσα, Σούδας και Σπιναλόγκα, στις βόρειες ακτές της Κρήτης, περιλάμβαναν μόνιμους στρατιωτικούς καταυλισμούς και είχαν στρατηγική σημασία.¹¹ Οι

¹⁰ Γιάννης Χρηστάκης, *Ιστορικά Οχυρωματικά Μνημεία της Κρήτης (330 μ.Χ.- 1898)*, εκδ. Κρητικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σελ. 15-19, 265-266.

¹¹ Ν. Μουτσόπουλος, «*ΧΙ Συνέδριο του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουριών και Πυργών*», Φρουριακά χρονικά, ΤΕΕ,

Ενετοί συμφιλιώνονται με τους κατοίκους της Κρήτης, οι οποίοι καταφεύγουν στα ενετικά οχυρά στην ύπαιθρο και στις πόλεις (όπως στο Φρούριο της Γραμβούσσας), με σκοπό την αντιμετώπιση των οθωμανικών επιθέσεων. Ωστόσο, ο «Κρητικός πόλεμος» (1645-1669) μεταξύ των Ενετών, των Κρητών και των Οθωμανών είχε ως αποτέλεσμα την υποταγή του κρητικού λαού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά συνέπεια, οι οχυρώσεις των Ενετών έπεσαν στα χέρια των Οθωμανών και η Κρήτη υποτάχθηκε στην Οθωμανική εξουσία.

Οι Οθωμανοί δεν είχαν ως προτεραιότητα την επισκευή ή την προσαρμογή των οχυρώσεων των Ενετών στις δικές τους ανάγκες, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούσαν αυτές τις οχυρώσεις.¹² Τα οχυρά που έκτισαν στην Κρητική επικράτεια, συνήθως ήταν μικρά και στόχευαν στην προστασία μιας σημαντικής στρατηγικής θέσης και όχι να περιβάλλουν την περιοχή όπως τα τείχη για την εξασφάλιση άμυνας. Άλλωστε, τα έργα των προκατόχων τους, ήταν ήδη σε ευνοϊκές στρατηγικές θέσεις εστιάζοντας κυρίως σε οδικούς άξονες και θαλάσσιες προσβάσεις. Η ενετική κυριαρχία τερματίστηκε το 1669 όταν τα Οθωμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τον Χάνδακα (Ηράκλειο) και εδραιώθηκαν στην Κρήτη.¹³ Προχώρησαν στην κατάληψη όλων των φρουρίων που βρίσκονταν σκορπισμένα στην Κρήτη εκτός από τρία (Γραμβούσα, Σούδα και Σπιναλόγκα) που παρέμειναν υπό την ελέγχου των Ενετών μέχρι το 1715, όταν οι Οθωμανοί έσβησαν κάθε στοιχείο ενετικής παρουσίας τους στο νησί.

Το 1770, τη περίοδο του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774), ξεκίνησαν επαναστάσεις στην Κρήτη. Η Ρωσία έστειλε ναυτικές δυνάμεις στο Αιγαίο και πράκτορες, για την υποστήριξη των Ελλήνων σε νησιά και στην Ήπειρο, που εξεγείρονταν εναντίον των Οθωμανών, με σκοπό να ανατρέψουν την Οθωμανική κυριαρχία και να επιβάλουν τη ρωσική επιρροή. Ο Ιωάννης Βλάχος, (Δασκαλογιάννης), συνεργαζόμενος με τη Ρωσία, ξεκίνησε επαναστατικές ενέργειες με στόχο την απελευθέρωση της Κρήτης. Λόγω της δυσκολίας κινητοποίησης όλου του νησιού, περιορίστηκε στις επιθέσεις που έλαβαν χώρα στα Σφακιά.¹⁴

Παρόλο που η εξέγερση του 1770 δεν είχε την επιθυμητή απόδοση, οι Σφακιανοί δεν έκαναν καμία υποχώρηση και σε άλλες περιοχές διορίστηκαν ηγέτες, δημιουργώντας έτσι μια διοίκηση που θα προετοιμάζει τα επόμενα σχέδια στην Κρήτη. Μετά την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη, ακολούθησαν πολλές άλλες εξεγέρσεις στην Κρήτη, με σημαντικότερες αυτές από το 1821 έως το 1830, το 1833, το 1841, το 1858, το 1866 έως το 1869, το 1877 έως το 1878, το 1888 έως το 1889, και τέλος το 1896 έως το 1897.¹⁵

6.2 Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1866-1869)

Η επανάσταση του 1866-69, γνωστή και ως «δεύτερο 1821», συνιστά την υψηλότερη εκδήλωση της επιθυμίας των Κρητών για αυτονομία και ελευθερία. Το

Ελληνικών Ινστιτούτων Φρουρίων και Πύργων, Αθήνα, 1973, σελ. 111.

12 Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, μετ. Γόντικα Δάφνη Γ., τόμος Α', εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1991.

13 Γ. Τσερεβαλάκης, *«Ιστορία των Κρητικών Επαναστάσεων»*, Ελευθεροτυπία: Ε' Ιστορικά, Η Κρητική Επανάσταση του 1866, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 2011, σελ. 192.

14 Molly Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, εκδ. Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2005, σελ. 309.

15 Clogg R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003, σελ. 89.

βασικότερο σύνθημα «Ένωση ή θάνατος», που αντικατέστησε την παλαιότερη φράση «Ελευθερία ή θάνατος», συμβολίζει σαφώς και συνοπτικά την εθνική υπόσταση του Κρητικού ζητήματος, το οποίο ταχέως απέκτησε μεγάλη έκταση και απασχόλησε σοβαρά την ελληνική και ευρωπαϊκή διπλωματία ως ένα σημαντικό κομμάτι του γενικού Ανατολικού ζητήματος.

Η επανάσταση του 1866-69, το «δεύτερο 1821», όπως ονομάστηκε, αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και εθνική αποκατάσταση. Το κυρίαρχο σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος», που υποκατέστησε το παλαιό «Ελευθερία ή Θάνατος», εκφράζει εύγλωττα και επιγραμματικά τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος, που γρήγορα πήρε μεγάλες διαστάσεις και απασχόλησε σοβαρότατα την ελληνική και την ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική, ως σημαντική πλευρά του καθολικού Ανατολικού Ζητήματος.¹⁶

Οι εξεγέρσεις των Κρητικών της εποχής αυτής προκάλεσαν μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και παγκοσμίως. Η συμμετοχή πολλών εθελοντών από διάφορες ευρωπαϊκές και αμερικανικές χώρες είχε σημαντική ανταπόκριση. Μετά την καταστροφή της Μονής Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου 1866, ακολούθησε η πιο επώδυνη από όλες τις εξεγέρσεις που σημειώθηκαν στην Κρήτη κατά τον 19ο αιώνα. Η αρχική σύσκεψη των ανταρτών πραγματοποιήθηκε στην περιοχή Ασκύφου Σφακιών. Εκεί αποφασίστηκε η επανένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και η αποκατάσταση της ανεξαρτησίας από την τουρκική κυριαρχία. Με αυτήν την συνάντηση ξεκίνησε η επανάσταση, αλλά δυστυχώς δεν οδήγησε στην ελευθερία της Κρήτης.

Οι συνθήκες ήταν δύσκολες, όχι μόνο λόγω των ανεπαρκών στρατιωτικών προετοιμασιών και της ανισορροπίας των δυνάμεων ανάμεσα στους επαναστάτες και την Τουρκία, αλλά κυρίως λόγω της γενικής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και σε όλη την Ευρώπη. Παρά τις δυσκολίες, η Κρήτη ήταν αφοσιωμένη στην επανάσταση. Το αίτημα για την ένωση με την Ελλάδα κατατέθηκε επίσης από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών στις 14 Μαΐου 1866, προς τον σουλτάνο και τις Μεγάλες Δυνάμεις, ως «ομόθυμος και διαρκής πόθος» του κρητικού λαού. Ο Μουσταφά Πασάς εξέδωσε ανακοίνωση καλώντας τους Κρήτες να παραδώσουν τα όπλα τους, υποσχόμενος την ικανοποίηση των δικαιωμάτων τους. Ωστόσο, η Γενική Συνέλευση των Κρητών απάντησε:

«Το σύνθημα «Ένωσις ή Θάνατος», το οποίον άπαντα η Κρήτη ανεκήρυξε, δίδει την πρέπουσαν απάντησιν».

Την γενική ηγεσία του αγώνα ανέλαβαν έμπειροι στρατιωτικοί, ενώ λόγιοι ιερείς ανέλαβαν τον δύσκολο ρόλο της επικοινωνίας με ξένους προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα. Δημιουργήθηκε επίσης η «Προσωρινή Κυβέρνησις Κρήτης», χωρίς μόνιμη έδρα. Η συνεχής μετακίνηση της έδρας στα βουνά, ανάλογα με τις ανάγκες του αγώνα, οδήγησε στο να της αποδοθεί ο τίτλος «Κυβέρνησις του Βουνού». Με τη βοήθεια ενός φορητού τυπογραφείου, εκδόθηκαν ανακοινώσεις προς τον κρητικό λαό και δημιουργήθηκε η πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα στο νησί, με τον τίτλο «Κρήτη» και την υπότιτλο «Ένωσις ή Θάνατος».¹⁷

¹⁶ Στέφανος Ξανθουδίδης, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα, 1909, σελ. 143-149

¹⁷ Στ. Ξανθουδίδης, ό. π., σελ. 143-149

07

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΒΟΛΗ - ΟΙ ΚΟΥΛΕΔΕΣ

7.1. ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΚΟΥΛΕΔΩΝ ΣΕ ΟΛΟ ΤΟ ΝΗΣΙ. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΥΝΗ ΠΑΣΑ.

Οι Οθωμανοί, αντιλαμβανόμενοι ότι αδυνατούν να καταστείλουν τις εξεγέρσεις των Κρητών με την οργανωμένη στρατιωτική στρατηγική που ακολουθούσαν μέχρι τότε, αποφάσισαν να ιδρύσουν μόνιμες στρατιωτικές βάσεις. Έτσι, η Υψηλή Πύλη αναγκάστηκε να αποστείλει, έναν - έναν, τους πιο φημισμένους πασάδες της στην Κρήτη, με στόχο να καταστείλει τις εξεγέρσεις και να λάβει πρόσθετα μέτρα για να οργανώσει τρόπους επιτήρησης προκειμένου να επιβλέπει τις επαρχίες.

Ο Αυνή Πασάς, ο οποίος έφθασε στην Κρήτη το Νοέμβριο του 1867, γρήγορα συνειδητοποίησε ως έμπειρος και έξυπνος στρατιωτικός ηγέτης ότι οι μαζικές στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των επαναστατών δεν ήταν αποτελεσματικές. Όσο κι αν κατάφεραν να καταλάβουν κάποιες περιοχές, δεν μπορούσαν να τις διατηρήσουν μόνιμα. Έτσι, όλες οι πολεμικές επιχειρήσεις του τουρκικού στρατού αποτελούσαν ανεπιτυχείς προσπάθειες. Εξαιτίας αυτού, ο Αυνή Πασάς αναγκάστηκε να τροποποιήσει τα πολεμικά σχέδια των προκατόχων του και το δικό του αρχικό σχέδιο. Έπρεπε να αλλάξει την στρατιωτική τακτική και να την προσαρμόσει προς μια πιο αποτελεσματική προσέγγιση. Έλαβε, λοιπόν, τα ακόλουθα μέτρα:

1. Παρείχε πολιτική προστασία σε όσους δήλωναν υποταγή.
2. Ο οθωμανικός στόλος απέκλεισε τα σημεία απόβασης στα βόρεια παράλια της Κρήτης, ώστε να γίνει αδύνατος ο ανεφοδιασμός των επαναστατών σε τρόφιμα και πολεμοφόδια.
3. Επικήρυξε τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης με 500 οθωμανικές λίρες.
4. Μετάφερε στο νησί Κούρδους και Κιρκάσιους για να ενισχύσει το μουσουλμανικό πληθυσμό του. Και τέλος,
5. Ανέπτυξε ολόκληρο σύστημα μεγάλων και μικρών πύργων σε επίκαιρα σημεία της Κρήτης, ώστε να ελέγχεται πλήρως στρατιωτικά το νησί.

Συγκεκριμένα η Κρήτη χωρίστηκε από τρία σε πέντε τμήματα – νομούς (λιβά) οι διοικητές των οποίων ανέλαβαν την υποχρέωση και την ευθύνη της ανέγερσης των πύργων σε ψηλές κορυφές, σημεία διασταύρωσης, λιμάνια και διαβάσεις. Οι στρατιώτες που τοποθετήθηκαν σε εκείνους είχαν ως καθήκον να επιτηρούν επαναστατικές δράσεις και μετακινήσεις στην περιοχή που είχαν ευθύνη, να μεταβιβάζουν με σάλπισμα ή φωτιά τα έκτακτα νέα και να παρέχουν βοήθεια μεταξύ τους σε περίπτωση κινδύνου, καθώς και να μεταφέρουν αιτήματα βοήθειας από μια περιοχή στον επαρχιακό (κισλά) ή στο κεντρικό στρατόπεδο. Εν ολίγοις, η βασική τους λειτουργία ήταν να καταστείλουν κάθε επαναστατική δραστηριότητα των Κρητικών, προκειμένου να διατηρηθεί αναλλοίωτη η οθωμανική κατοχή στην Κρήτη.

Η λειτουργία του συστήματος των

Εικόνα 11: Χάρτης της διοικητικής διαίρεσης της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1669-1867). Η επαρχία Μυλοποτάμου υπαγόταν άλλοτε στον πασά (Ζαντζάκ Βέη) του Χανδακας και άλλοτε στον πασά Ρεθύμνου. Η επαρχία Σφακίων ήταν βακουφική (αφιερωμένη) από το 1658.

Πηγή: Θ. Δεσφράκης, ο.π., σελ. 274.

πύργων και οι ενέργειες που ανέλαβαν οι Οθωμανοί είχαν άμεσες καταστροφικές συνέπειες για τους Κρητικούς στον αγώνα τους. Αποκόπηκε η επικοινωνία μεταξύ των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα να παγιδευτούν και να μην μπορούν να παρέχουν βοήθεια η μία στην άλλη. Αυτό έθεσε σε δύσκολη θέση τη μετακίνησή τους και τους αποδυνάμωσε.

Οι Κρητικοί αντέδρασαν έντονα στην ανέγερση των πύργων και προσπάθησαν να την εμποδίσουν και να την ακυρώσουν. Έτσι, παρενοχλούσαν τους κατασκευαστές με διαμάχες. Τις νυχτερινές ώρες, όταν μπορούσαν, κατέστρεφαν τα κτίσματα καθώς και τα ασβεστοκάμινα των Οθωμανών για να εκμεταλλευτούν τις πρώτες ύλες.

Ωστόσο, ο Αυνή Πασάς κατάφερε να υλοποιήσει το σχέδιό του με ταχύτητα και να ολοκληρώσει την κατασκευή των πύργων. Για να το επιτύχει αυτό, προσέλαβε Βούλγαρους και Αρμένιους τεχνίτες, οι οποίοι, μέχρι τον Αύγουστο του 1868, είχαν κατασκευάσει πάνω από 60 πύργους σε όλο το νησί. Εντός των επόμενων δύο μηνών, ολοκληρώθηκε η κατασκευή συνολικά πάνω από 140 πύργων σε ολόκληρη την Κρήτη. Αυτοί οι πύργοι, μαζί με όσους ήδη υπήρχαν, αποτέλεσαν ένα πλήρες δίκτυο πολεμικών οχυρωμάτων, το οποίο διαδραμάτισε έναν καταλυτικό ρόλο στην κατάσταση της Επανάστασης, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Δεν υπήρξε κανένα σταυροδρόμι, λιμάνι ή ακτογραμμή χωρίς τουλάχιστον έναν πύργο για επιτήρηση. Έτσι, το νησί γέμισε με κατασκοπευτικά, αμυντικά ή επιθετικά στρατιωτικά κτίρια, τα οποία έδωσαν πλεονέκτημα στον εχθρό και αποδυνάμωσαν τις επαναστατικές δραστηριότητες. Ο Παντ. Πρεβελάκης, στο έργο του «Παντέρμη Κρήτη», μιλά ως εξής για τα κτίσματα αυτά:¹⁸

«... Αλλοι οι κουλέδες θα' ταν μεγάλοι, δίπατοι, με μπαρουταποθήκες, με πετροκασέλες για τα γεννήματα και στέρνες για το νερό. Αλλού ένα πάτωμα, ότι να χωρούσε τη φρουρά. Ο ένας με τον άλλο οι κουλέδες θα' χανε συναγροίκηση με τις τρουμπέτες, για να βοηθούνται, ώσπου να φτάσει η επι κοινωνία από τον Κισλά, που θα κιζότανε σε κάθε επαρχία. Οι Κρητικοί... κάμαν ό,τι μπορούσαν ν' αμποδίσουν το χτίσιμο. Ντουφεκούσαν ολημερίς τους γιαπιτζήδες, γκρέμιζαν, όπου τους βολούσε το χτίρι, χαλούσανε τ' ασβεστοκάμινα, βάζανε φωτιά στ' αγκάθια και τα χαμόδενδρα, που καίγαν οι ασβεστάδες. Ο Τούρκος όμως δεν πισωπάτησε. Έφερε από την Πόλη Βουλγάρους και Αρμένιους κτιστάδες, γκρέμισε ρημοκλήσια να πάρει τις πέτρες τους, κουβάλησε από μια μέρα δρόμο το νερό και την άμμο... Ο ένας πύργος βοηθούσε τον άλλο κι έπαιρνε τα μηνύματά τον να τα πάει παραπέρα, στον Κισλά, όπου βρισκόταν κονεμένο το πολύ ασκέρι...».

7.2. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΥΝΗ ΠΑΣΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Η επαναστατική δράση των Κρητών στην ανατολική Κρήτη διαφέρει σημαντικά από αυτήν στη δυτική, κυρίως λόγω των γεωγραφικών χαρακτηριστικών της περιοχής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι εκείνα τα μέρη του νησιού είναι φυσικά πιο δύσβατα. Ως εκ τούτου, οι επιθέσεις κατά των Οθωμανών θεωρούνται ευκολότερες στα ανατολικά.¹⁹ Η περιοχή της Ιεράπετρας είναι συνδεδεμένη με το υπόλοιπο νησί της Κρήτης μέσω δύο δρόμων. Η πρώτη είναι ο Ισθμός Παχιάς Άμμου - Ιεράπετρας, που θα μας απασχολήσει και στη συνέχεια, με μήκος μόλις 12 χι-

¹⁸ Παντελής Πρεβελάκης, *Παντέρμη Κρήτη, Χρονικό του σηκωμού του 66*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Δεκέμβριος, 1995.

¹⁹ Θ. Δετοράκης, ό.π., σελ. 326.

λιομέτρων, ενώ η δεύτερη είναι η περιοχή των νότιων προποδών της Δίκτης, προς την κατεύθυνση της Βιάννου και δυτικά της πόλης. Μια τρίτη, λιγότερο σημαντική, υπάρχει κατά μήκος της ανατολικής ακτής, ανάμεσα στα Σητειακά Βουνά και το Λιβυκό, η οποία συνδέει την περιοχή με την Επαρχία Σητείας.

Ο ισθμός της Παχιάς Άμμου - Ιεράπετρας, που σχηματίζεται ανατολικά από τα απότομα Σητειακά Βουνά και δυτικά από τις πιο ήπιες πλαγιές των Λασιθιώτικων Βουνών, συνδέει την περιοχή με την Επαρχία Μιραμπέλλου και, κατ'επέκταση, με το Ηράκλειο. Το πέραςμα της Ιεράπετρας προς τη Βιάννο συνδέει την περιοχή με τα κεντρικά και νότια τμήματα του νομού Ηρακλείου. Οι Οθωμανοί οχύρωσαν τα περάσματα αυτά, κυρίως τον παραπάνω ισθμό, καθιστώντας την περιοχή απομονωμένη από τις υπόλοιπες επαναστατικές δυνάμεις του νομού και ταυτόχρονα αποκόπτοντας την Επαρχία Σητείας. Επιπλέον, έλεγχαν πλήρως και το μικρό λιμάνι της Παχιάς Άμμου.²⁰ Οι Κουλέδες που έχτισαν στη δίοδο Παχιάς Άμμου – Ιεράπετρας και αποτέλεσαν το κύριο στρατιωτικό στήριγμά τους από το 1867 ως το 1898 ήταν της **Παχιάς Άμμου, της Βασιλικής, της Επισκοπής και του Κεντρίου**. Ο Εμμανουήλ Αγγελάκης στο έργο του «Σητειακά» αναφέρει σχετικά: ²¹

«Το σύστημα τούτο (δηλ. της πυργοποιίας) εφήρμοσεν (εννοεί ο Αυνή Πασάς) και εις το τμήμα του Λασηθίου, ιδρύσας μεγάλους στρατώνας εις το Νεοχώριον (Νεάπολιν), όπερ προωρίσθη ως πρωτεύουσα του τμήματος, εις τα χωρία Κεντρί, Επικοπτήν, Βασιλικήν, Παχιάν Άμμον και εις το Λιμένα της Σητείας».

Οι κουλέδες αυτοί χρησιμοποιήθηκαν βέβαια από τους Οθωμανούς για την καταστολή και των μετέπειτα επαναστάσεων. Αυτό συνέβη και στην αμέσως επόμενη επανάσταση του 1878. Ο ίδιος ιστορικός γράφει γι' αυτή:

«... η οθωμανική κυβέρνηση... κατελάμβανε τους διαφόρους πύργους, ους είχαν ανεγείρει ο Χουσεΐν Αυνή Πασάς κατά το 1867 και ούτω διέσπα την επικοινωνίαν των Χριστιανών και αφήρει τας καταλλήλους θέσεις προς σύστασιν στρατοπέδων. Εν τω τμήματι Λασηθίου η διάταξις του τουρκικού στρατού εγένετο ως εξής. Ο εν Νεαπόλει, πρωτεύουση του τμήματος, σταθμεύων στρατός, μη θεωρών εαυτὸν ἐν ασφαλείᾳ, απεχώρησεν μεθ' όλων των υπηρεσιών της Διοικήσεως, μεταβάς εις Σητείαν. Άλλος στρατός κατέλαβεν τους Πύργους της Παχιάς Άμμου, της Βασιλικής, της Επισκοπής του Κεντρί, ως και τα φρούρια της Ιεράπετρας και της Σπιναλόγκας».

²⁰ Γιάννης Χρηστάκης, *Η οχύρωση της περιοχής Ιεράπετρας – Οχυρωματικά Ιστορικά Μνημεία*, εκδ.: 1ο Συμβούλιο περιοχής Ν. Λασιθίου, Ιεράπετρα, 1998, σελ.: 78-85

²¹ Εμμανουήλ Αγγελάκης, *Σητειακά. Ήτοι Συμβολή Εἰς Τὴν Ἱστορίαν Τῆς Σητείας Ἀπὸ Τῶν Ἀρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι Τῶν Καθημῆς*, Τόμος Β, εκδ. Αλεξ. Βιστικουνάκη, Αθήνα, 1939, σελ. 179.

08

«ΙΣΘΜΟΣ»: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ_

8.1. Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΣ ΚΟΥΛΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ

Στην περίπτωση μας, στην ανατολική πλευρά του νησιού, από την Ιεράπετρα στην Παχιά Άμμο, η κατασκευή των κουλédων είχε ξεκινήσει ήδη προ του Φεβρουαρίου 1868. «Επειδή το σημείο αυτό είναι το στενότερο του νησιού, η γραμμή αυτή μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή με ευκολία». Σύμφωνα με τον Μαχμούτ Τζελαλεντίν Πασά, που υπηρέτησε ως αναπληρωτής βαλής (vali vekili) της Κρήτης σε αποστολή αποτροπής αναταραχών²², η επαναστατική δραστηριότητα εκεί δεν ήταν τόσο έντονη όσο στη δυτική Κρήτη, καθώς θεωρούσε τους χριστιανούς κατοίκους των Σφακίων ως τους πιο επιρρεπείς, μεταξύ των Κρητικών, να επαναστατήσουν και άρα τους μεγαλύτερους υποστηρικτές του ελληνικού κράτους²³. Για τον λόγο αυτό, οι οθωμανικές επιθέσεις υπήρξαν ευκολότερες εκεί. Σε συνδυασμό με τους κουλédες της **Παχιάς Άμμου**, της **Βασιλικής**, της **Επισκοπής** και του **Κεντριού**, την ίδια περίοδο, οι Οθωμανοί εκμεταλλεύτηκαν τον ενετικό πύργο της **Βαϊνιάς**, και το **Φρούριο Καλές** στην πόλη της Ιεράπετρας, όπως έκαναν και με άλλα που προϋπήρχαν, όπως το **Φραγκοκάστελο**. Δύο ακόμα κουλédες στον νομό Λασιθίου, οι οποίοι δεν χρησίμευσαν για επιτήρηση του παραπάνω στενού, αλλά συνέβαλλαν στο σχέδιο αποκοπής της περιοχής από επαναστατικές ενέργειες ήταν ο κουλές της **Ρίζας** και ο κουλές των **Μαλλών**. (εικόνα 11).

Παραδίδεται ότι ο κεντρικός **επαρχιακός κουλές**, στο μέσο περίπου της διόδου που μελετάμε, ήταν της **Επισκοπής** (εικόνες 12, 13), που βρίσκεται σε λόφο βορειοανατολικά του οικισμού, αριστερά από την παράκαμψη της εθνικής οδού Αγίου Νικολάου – Ιεράπετρας. Η τοποθεσία του επιβεβαιώνεται σε μία από τις τέσσερις κύριες γραμμές φρούρησης του Χουσεΐν Αβνή Πασά, ενώ παρουσιάζει αρκετά κοινά σημεία με κουλédες που χρησίμευ-

Εικόνα 12.

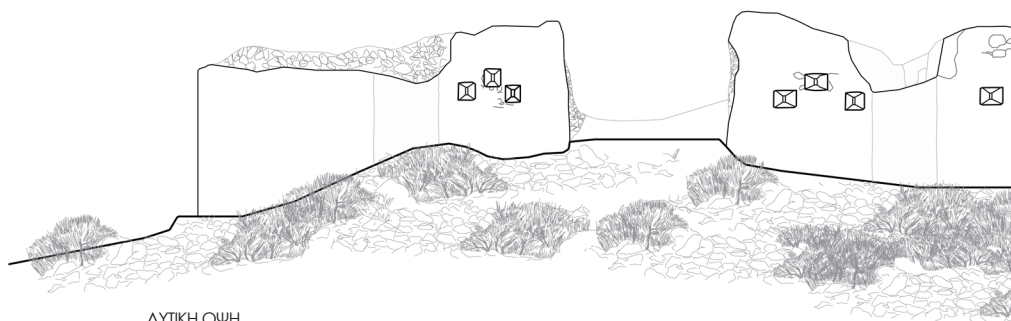
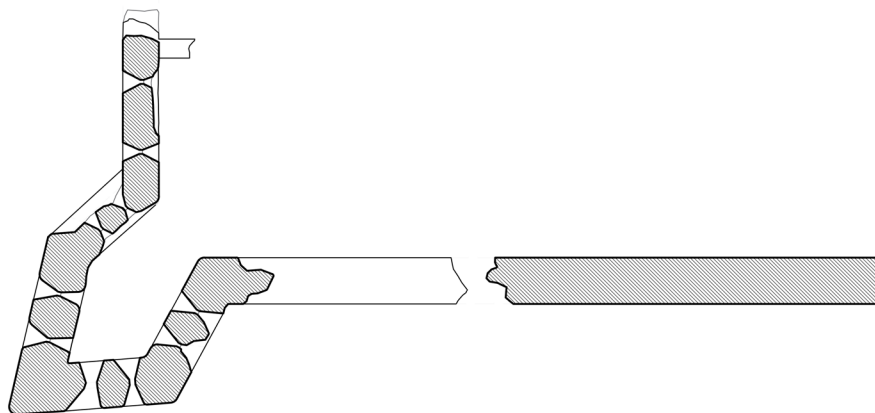
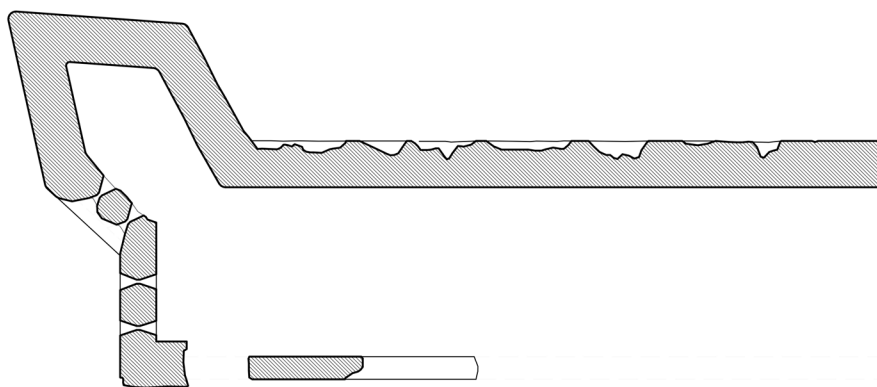
Εικόνα 13.

Εικόνες 12, 13: Αεροφωτογραφίες από τον κουλέ της Επισκοπής, από την επίσκεψη για αποτύπωση στο σημείο.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

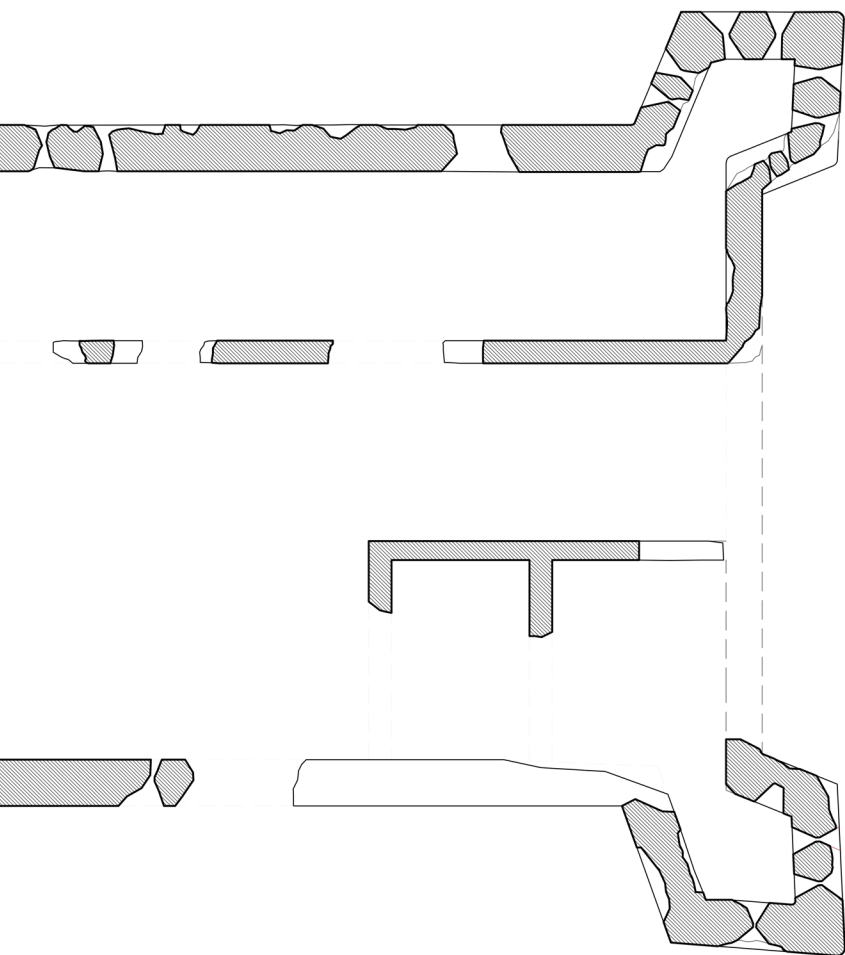
²² TDV İslâm Ansiklopedisi τόμ. 27, *Mahmud Celâleddin Paşa* (A. Özcan), İstanbul 203, 359-360.

²³ M. A. Beyhan, *Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi*, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, İstanbul, 3/22 (2011), σελ. 148.

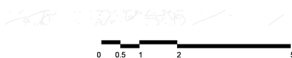
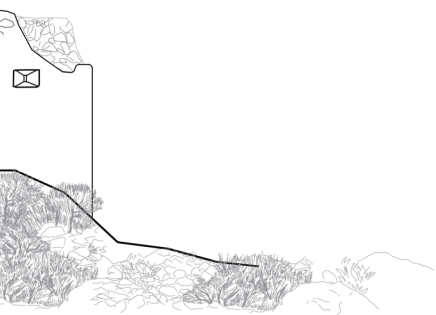

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΚΑΤΟΨΗ

Εικόνα 14: Άποψη από τη δυτική όψη του κούλε της Επισκοπής.
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

αν εκείνη την περίοδο. Στην κατασκευή έχουν χρησιμοποιηθεί υλικά που εντοπίζονται στην εγγύς περιοχή. Σημαντικό χαρακτηριστικό αποτελεί η διαμόρφωση των οπών σκόπευσης, αναλογικά με το πάχος της λιθοδομής, διαμορφώνοντας κεντρική οπή πλάτους 8 έως 10 εκατοστών και ύψους 25 έως 30, ενώ η μεταξύ τους απόσταση άλλοτε κυμαίνεται μεταξύ 1,70 και 2,00 μέτρων, όπως στο Φραγκοκάστέλλο και 1,00 μέτρου, όπως στον κούλε της Βασιλικής.

Η κάτοψη του, σχήματος ορθογωνίου με διαστάσεις 15 x 40 μ. περίπου, χωρίζεται σε τρεις ισομερείς, επιμήκειες χώρους, πράγμα που μαρτυρά τη φιλοξενία πολυπληθούς στρατιωτικού σώματος, ενώ η ύπαρξη μικρότερων τοιχίων, κάθετα στους βασικούς παράλληλους, κάνει πιθανή την διαίρεση των τριών χώρων σε μικρότερους για τη διαφοροποίηση χρήσεων. Η τυπολογία της αμυντικής του διάρθρωσης και διαμόρφωσης, που αποτελείται από προμαχώνες στις γωνίες (εικόνα 15), ανάγεται στο «προμαχωνικό σύστημα οχύρωσης»,²⁴ κάτι που συνιστά επιβίωση παλιότερης μεθόδου οχύρωσης (εικόνα 16) όπως, για παράδειγμα, στο οθωμανικό φρούριο

Εικόνα 15: Η 90 ° γωνία ABC επιτρέπει σε μέγιστο βαθμό την προστασία των πλευρών και όψεων των προμαχώνων. Οι μαύρες γραμμές υποδεικνύουν την γραμμή βολής.

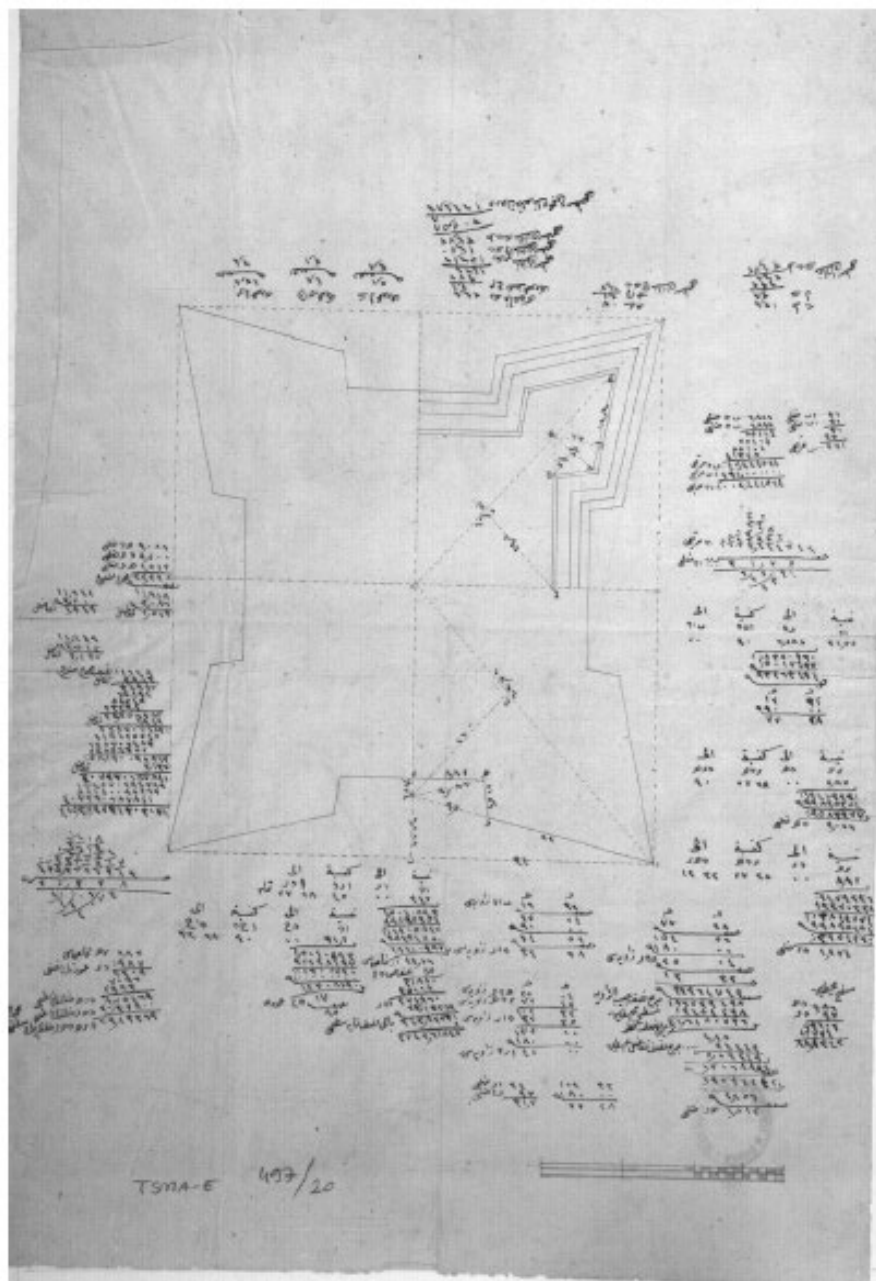
Πηγή:
J.-D. G. G. Lepage, Vauban and the French Military under Louis XIV, An Illustrated History of Fortifications and Strategies, Jefferson, North Carolina: London 2009, σελ. 81

²⁴ Ιωάννα Στερίκτου, «Η εξέλιξη του προμαχωνικού συστήματος στις οχυρώσεις της Ελλάδας». Το άρθρο παρουσιάστηκε στις 14/3/2012 στα πλαίσια των διαλέξεων του Συλλόγου Μεταπτυχιακών & Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. (Δημοσιεύθηκε στο ηλ. περιοδικό «Γραφίδα & Σκαπάνη» της Ένωσης Ιστορικών & Αρχαιολόγων Θεσ/νίκης: grafidaskapani.wordpress.com).

Εικόνα 16: Τυπολογίες προμαχωνικών οχυρωματικών έργων συμπληρωματικής άμυνας

Πηγή: J.-D. G. G. Lepage, ο.π., σελ. 116.

Εικόνα 17.

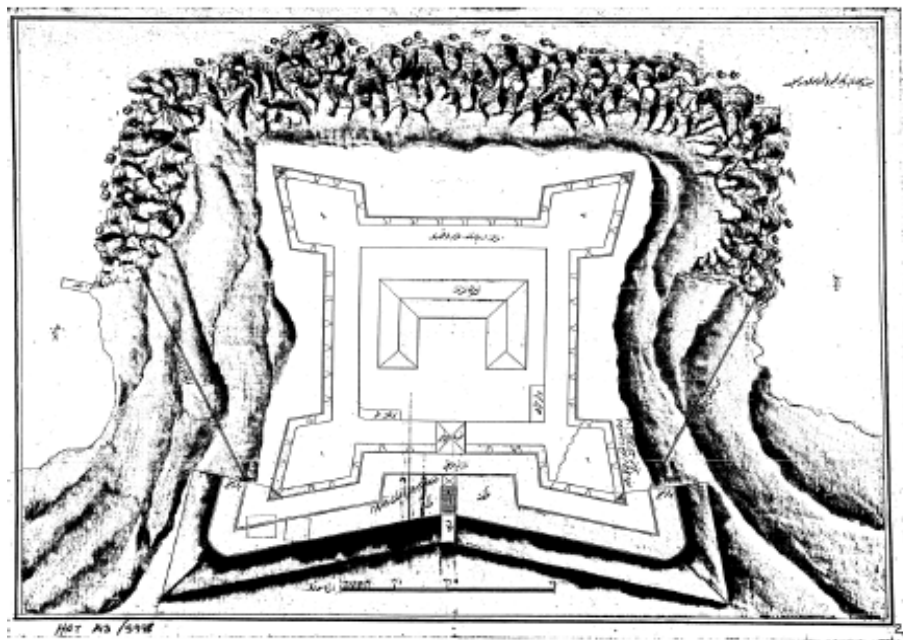

Figure 4.1. Plan of Kilyos Fort: “Bağdadçık nâm-ı diğer Kilyos kal’asının resmidir.” (BOA. HAT. 143/597)

Εικόνα 18.

Εικόνες 17, 18 : Σχέδια για την ανακατασκευή του φρουρίου Kilyos κοντά στην Κων/πολη, δεκαετία 1790

Πηγή: H. Bostan, *Defending the ottoman capital against the Russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul*, École Pratique des Hautes Études, Istanbul Şehir Üniversitesi (66.61ατρίβη), 2020

«Kilyos» (εικόνες 17, 18) κοντά στην Κωνσταντινούπολη, τη δεκαετία 1790, ή στα οχυρωματικά έργα των Βενετών.

Οι υπόλοιποι κουλέδες, που αναφέρονται στη συνέχεια, αποτελούσαν συμπληρωματικό υποσύνολο, που ολοκλήρωνε το ευρύτερο πυκνό δίκτυο οχυρών του Αβνή Πασά και επικοινωνούσε με τον κεντρικό κουλέ της Επισκοπής. Έτσι, το αμυντικό δίκτυο από μεμονωμένα οχυρά, που εκτεινόταν σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων, προσέφεραν προστασία το ένα στο άλλο.

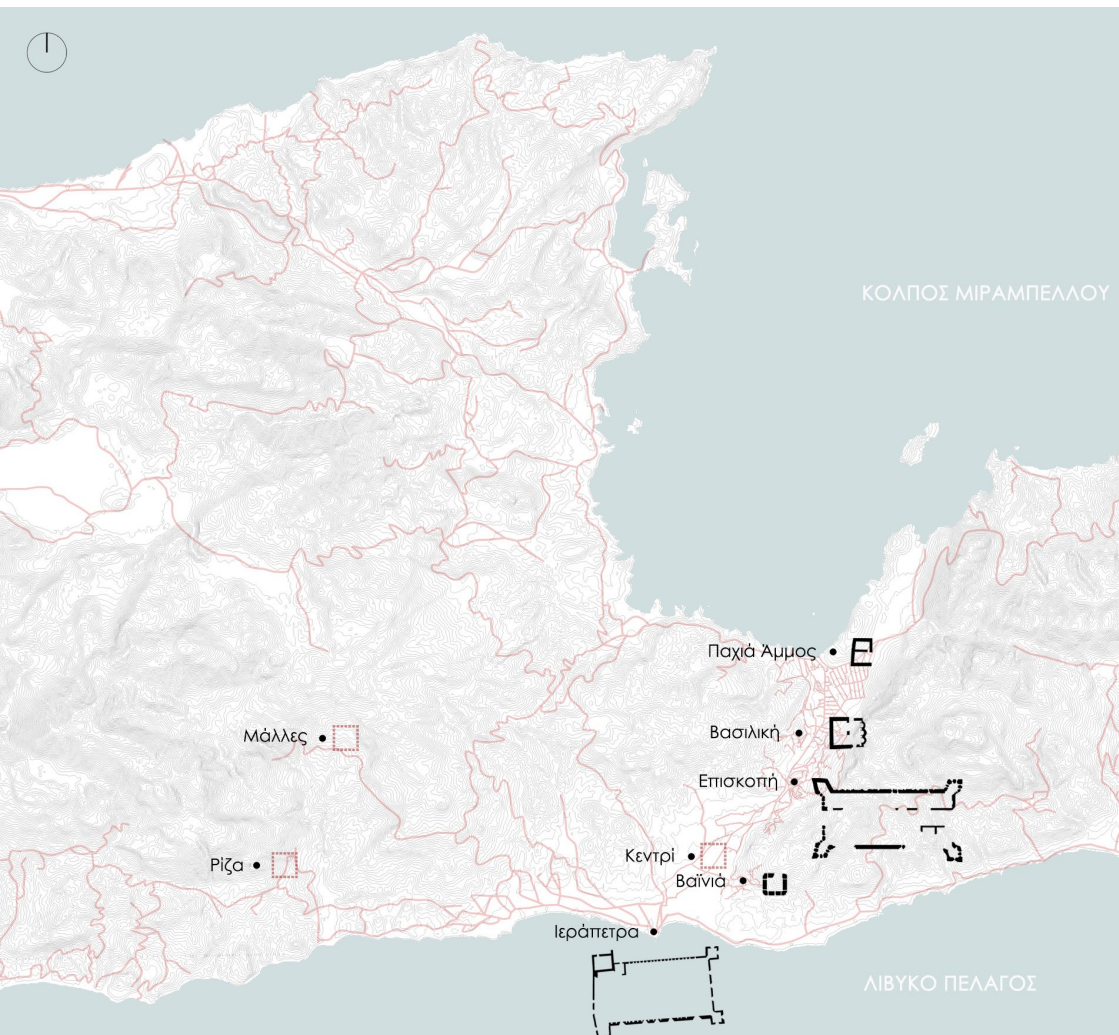
Οι μικρότερες αυτές μονάδες είχαν το επιπλέον πλεονέκτημα ότι απαιτούσαν μικρότερο αριθμό στρατού, ενώ αντίθετα δημιουργούσαν την ανάγκη για μεγαλύτερο στρατό εκ μέρους των επιτιθέμενων.²⁵ Τέτοια αλληλοϋποστηριζόμενα δίκτυα οχυρωματικών έργων είχαν επίσης το πλεονέκτημα ότι δεν κατέρρεε όλη η άμυνα σε περίπτωση που καταλαμβάνονταν ένα από τα οχυρά. Γενικά, η αυτονομία και ανεξαρτησία των επιμέρους τμημάτων για λόγους ασφάλειας αποτελούσε βασική σκοπιμότητα του συστήματος.²⁶

25 F. Lewis, *Text book of fortification and military engineering* τόμ. II, London 1893, 143 - 144

26 O. Schöffelen, *Die Bundesfestung Ulm und ihre Geschichte*. Europas größte Festungsanlage, Langenau-Ulm 1982, 28.

Ακολουθούν τα σχέδια αποτύπωσης, φωτογραφίες καθώς και η περιγραφή καθενός από τους κουλέδες που απεικονίζονται στον παρακάτω χάρτη (εικόνα 19), στην υφιστάμενη κατάστασή τους.

Εικόνα 19: Η θέση των οχυρών στη δίοδο Παχιάς Άμμου - Ιεράπετρας

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

8.2. ΚΟΥΛΕΣ ΠΑΧΙΑΣ ΑΜΜΟΥ

Βρίσκεται στην περιοχή Χαλέπα, ανατολικά του οικισμού, κτισμένος πάνω σε βραχώδες, απότομο ύψωμα πάνω από τη θάλασσα. Η κάτοψή του με διαστάσεις 8 x 6 μ. περίπου στη βάση, χωρίζεται σε δύο μικρά ορθογώνια τμήματα· το βόρειο 2 x 3 μ. περίπου και το νότιο 3 x 4 μ. Στερείται τυφεκιοθυρίδων, πράγμα που φανερώνει ότι είχε καθαρά χαρακτήρα επιτήρησης του λιμανιού της Παχιάς Αμμου και ολόκληρης τη θαλάσσιας περιοχής του κόλπου του Μιραμπέλλου. Κάθε κίνηση μεταδιδόταν ως πληροφορία στον куυλέ της Βασιλικής και από εκεί στους υπόλοιπους.

Εικόνα 20.

Εικόνα 21.

Εικόνα 22.

Εικόνα 23.

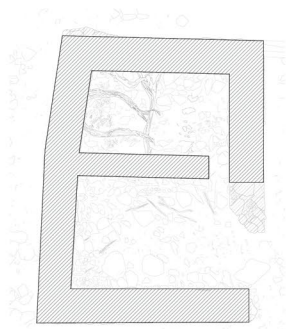
Εικόνα 20: Κολάζ διαδοχικών λήψεων φωτογραφιών από ψηλά.

Εικόνες 21, 22, 23, 24: Απόψεις куυλέ Παχιάς Αμμου, από την επίσκεψη για αποτύπωση στο σημείο.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Εικόνα 24.

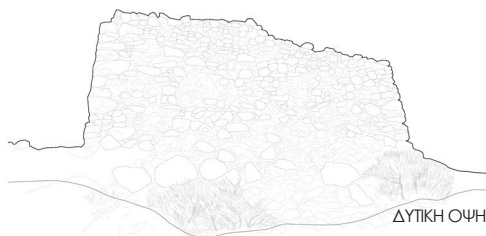
ΚΑΤΟΨΗ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ

ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

8.3. ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

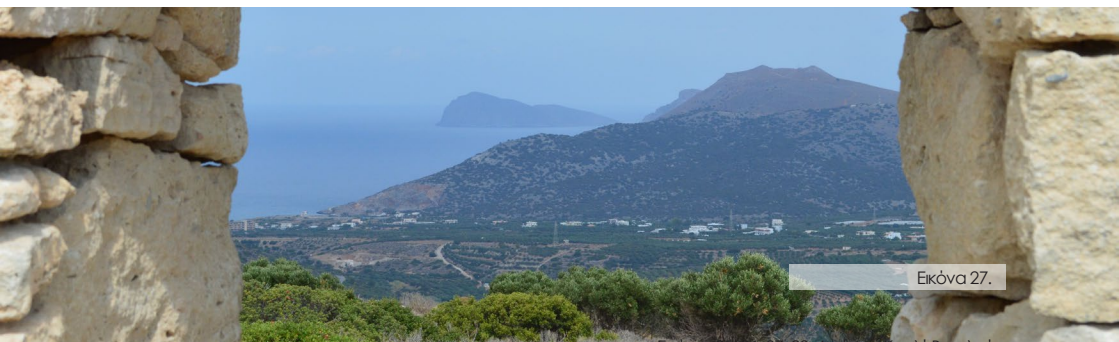
Βρίσκεται σε λόφο νότια του οικισμού, στον οποίο έχουν βρεθεί σημαντικές αρχαιότητες. Η κάτοψη του, είναι σχήματος τετραγώνου με διαστάσεις 7 x 7 μ. περίπου, με κυρτό τον ανατολικό τοίχο εξωτερικά. Κύριος σκοπός του ήταν η μεταφορά μηνυμάτων από τον куυλέ της Παχιάς Άμμου, σε εκείνον της Επισκοπής, καθώς και ο έλεγχος του στενού. Ο κυρτός τοίχος, σύμφωνα με την παραδεδομένη αντίληψη, προήλθε μεταγενέστερα έπειτα από απόπειρα των κατοίκων της περιοχής να μετατρέψουν τον куυλέ σε ιερό ναό, κάτι που, όμως, δεν ολοκληρώθηκε, αφού σύμφωνα με τη χριστιανική συνείδηση, δεν ήταν αποδεκτή η λειτουργία ενός οθωμανικού κτίσματος σαν χώρος έκφρασης της ορθόδοξης πίστης.

Εικόνα 25.

Εικόνα 26.

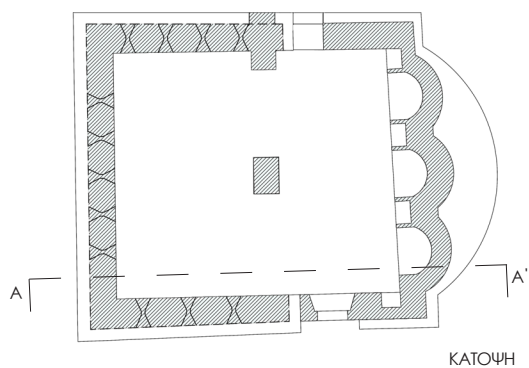
Εικόνα 27.

Εικόνες 25, 26, 27, 28: Αποψεις куυλέ Βασιλικής.

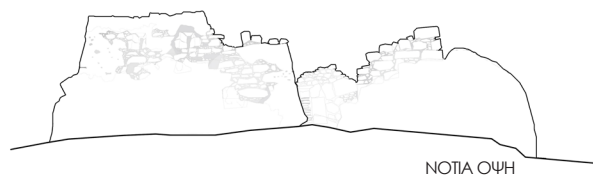

Εικόνα 28.

Πηγή: Φοιτητική εργασία για το μάθημα «Επεμβάσεις σε Υφιστάμενα Κεώληρη»,
Επιμέλεια: Σ. Αβραμίδης, Π. Σκλάβος, Π. Πισ, Ε. Χατζηδόκη
Διδάσκοντες: Ν. Σκουτέλης, Ν. Μαραβέλιας, Α. Τζουμανάκης
Πολυτεχνείο Κρήτης
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακ. Έτος 2017-2018.

ΚΑΤΟΨΗ

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

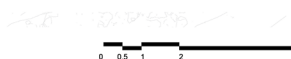
ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

ΤΟΜΗ Α-Α'

ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

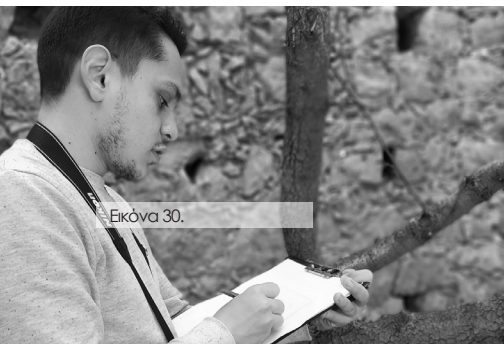
Πηγή: Σ. Αβραμίδης, Π. Σιλαβός,
Π. Παρ., Ε. Χατζηδάκη, ο.π.

8.4. ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΪΝΙΑΣ

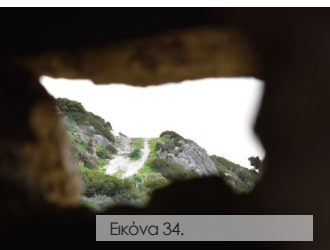
Πρόκειται για μικρό ενετικό οχυρό, με κάτοψη σχήματος ορθογωνίου με διαστάσεις 6,50 x 7 μ. περίπου, το οποίο εκμεταλλεύτηκαν οι Οθωμανοί, λόγω της στρατηγικής θέσης του, όταν κατέλαβαν την περιοχή.

Εικόνα 30.

Εικόνα 32.

Εικόνα 34.

Εικόνες 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35:

Απόψεις κουλέ Βαΐνιας, από την επίσκεψη για αποτύπωση στο σημείο.

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

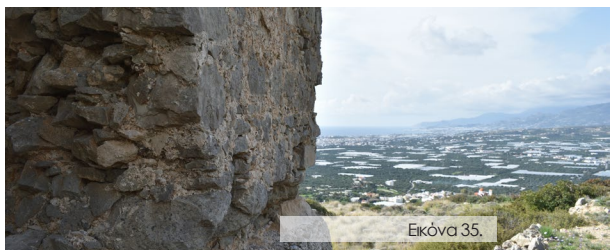
Εικόνα 29.

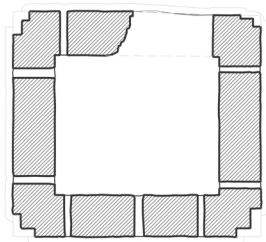
Εικόνα 31.

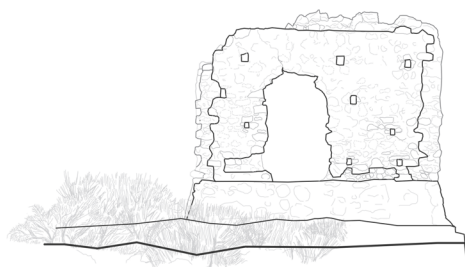
Εικόνα 33.

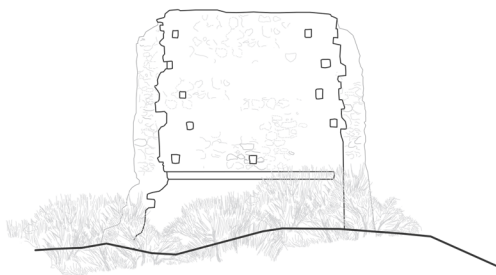
Εικόνα 35.

ΚΑΤΟΨΗ

ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΚΟΥΛΕΣ ΒΑΪΝΙΑΣ

Πηγή: Προσωπικό αρχείο

8.5. ΚΟΥΛΕΣ ΚΕΝΤΡΙΟΥ

Βρισκόταν στο σημείο του χωριού όπου σήμερα είναι κτισμένο το Δημοτικό Σχολείο Κεντρίου (εικόνα 36). Σήμερα δεν υπάρχει κάτι που να θυμίζει την ύπαρξή του.

Εικόνα 36: Κόκκινη βούλα: Δημοτικό σχολείο Κεντρίου.

Πηγή: googlemaps.com

8.6. ΚΟΥΛΕΣ ΡΙΖΑΣ

Ο Κουλές Ρίζας (εικόνα 37) βρισκόταν ανατολικά από το χωριό, σε θέση όπου στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρχε σημείο εκτέλεσης. Σήμερα, τα ερείπια (εικόνα 38) φανερώνουν την ύπαρξη δύο μικρών προμαχωνικών απολήξεων στη νότια πλευρά, διαστάσεων 3 x 4 μ. Περίπου (εικόνα 39), που επόπτευαν τη διάβαση από Βιάννο προς Ιεράπετρα και το νότιο τμήμα της κοιλάδας του Σαραντάπηχου ποταμού. Το κύριο σώμα του, πίσω από τους προμαχώνες, ήταν διαστάσεων 7 x 14 μ., πράγμα που σημαίνει ότι ίσως φιλοξενούσε μικρό στρατιωτικό σώμα.

8.7. ΚΟΥΛΕΣ ΜΑΛΛΩΝ

Ο Κουλές Μαλλών, βρίσκεται βόρεια απ' το κεφαλοχώρι και αποκαλείται από τους ντόπιους «Καζάρμα». Είναι κτισμένος όπως εκείνον της Ρίζας και έλεγχε το βόρειο τμήμα της κοιλάδας του ποταμού Σαραντάπηχου.

Εικόνα 37.

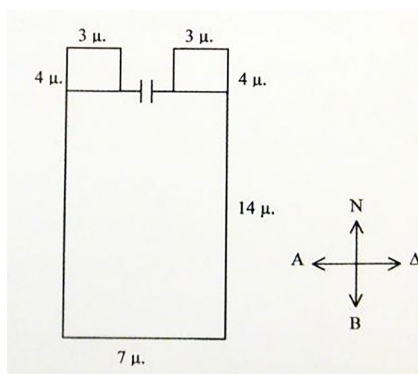

Εικόνα 38.

Εικόνες 37, 38: Φωτογραφίες από τα τείνη Κουλέ της Ρίζας.

Πηγή:

Από το βιβλίο του Γ. Χρηστάκη, *Η οχύρωση της περιοχής Ιεράπετρας – Οχυρωματικά Ιστορικά Μνημεία*, εκδ. 1ο Συμβούλιο περιοχής Ν. Λασιθίου, Ιεράπετρα, 1998, σελ.: 84.

Εικόνα 39: Σχεδιάγραμμα σύμφωνα με το οποίο χτίστηκε ο Κούλες της Ρίζας

Πηγή: Γ. Χρηστάκης, ο.π., σελ.: 84.

09

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΚΟΥΛΕΔΩΝ_

Τα οχυρά που κατασκευάστηκαν στην Κρήτη κατά την περίοδο του Αυνή Πασά (1867-1868) ονομάζονται *κουλέδες*, γιατί αυτή η ονομασία διατηρήθηκε στη γλώσσα του κρητικού λαού. Η λέξη «κουλές» προέρχεται από την οθωμανική λέξη «küle», που σημαίνει πύργος. Επιπλέον, υπάρχει και η άποψη ότι μπορεί να προέρχεται από την αραβική λέξη «koule», η οποία σημαίνει «ακρόπολη».²⁷

Στην ανατολική Κρήτη, οι *κουλέδες*, γνωστοί και ως *καλέδες*, ορισμένες φορές αποκαλούνται *καζάρμες* και περισσότερο οι κεντρικοί *κουλέδες* (κισλά) όπου διέμεναν στρατιωτικά σώματα

Οι *κουλέδες* έχουν μια σημαντική διαφορά που τους αντιδιαστέλλει από τους υπόλοιπους οθωμανικούς πύργους. Οι τελευταίοι ήταν κατοικίες που κατασκευάστηκαν από ιδιώτες για προσωπική ή οικογενειακή χρήση, ενώ οι *κουλέδες* ήταν δημόσια κτίρια που χτίστηκαν από το κράτος. Πολλοί *κουλέδες* που κατασκευάστηκαν τότε δεν υπάρχουν πλέον, παρόλο που είναι οι πιο πρόσφατες οθωμανικές κατασκευές στην περιοχή. Ο κρητικός λαός, είτε κατά τη διάρκεια των αγώνων για απελευθέρωση και εθνική ανεξαρτησία μέχρι το 1898, όταν ο οθωμανικός στρατός εγκατέλειψε το νησί, είτε μετά από αυτό, προκάλεσε φθορές, καταστροφές και συχνά εξαφάνισε κάθε ίχνος των *κουλέδων*. Μόνο οι μεγάλοι *κουλέδες* ή οι *κουλέδες* που βρίσκονται σε απόμακρες και δυσπρόσιτες περιοχές παρέμειναν ανέγγιχτοι, με μόνη καταστροφή εκείνη της φυσικής φθοράς λόγω εγκατάλειψης.

Σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης, συναντάμε ονόματα σε περιοχές *Πύργος*, *Κουλές*, *Κούλε* ή *Κούλια*, τα οποία συχνά υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός πύργου ή *κουλέ* που πλέον δεν υπάρχει. Άλλες φορές, το τοπωνύμιο *Κουλές* παραμένει ως έχει, αναφερόμενο στην περιοχή όπου κατασκευάστηκε *κουλές* από τον Αυνή Πασά.²⁸ Όσον αφορά την τυπολογία των οχυρώσεων, η οποία αποτελεί θέμα συνεχούς έρευνας,²⁹ παρατηρούμε ποικιλία σε ό,τι αφορά την κλίμακα και την κάτοψη, χαρακτηριστικό τύπο εκείνων του μεγάλου *κουλέ* της Απτέρας (εικόνα 40).

Εικόνα 40:
Ο *Κουλές* της Απτέρας
(ή αλλιώς ΦρούριοΣούμπαση)
μετά την αποκατάστασή του.

Πηγή:
Κοσμάς Κιμιώνης, Αερολέαχη Χανίων.
Από τον ιστότοπο: archaiaologia.gr

²⁷ Γ. Γκίκας, *Κάστρα: ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Τόμος Δ', εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1995, σελ. 100.

²⁸ Γιάννης Χρηστάκης, *Η οχύρωση της περιοχής Ιεράπετρας – Οχυρωματικά Ιστορικά Μνημεία*, εκδ.: 1ο Συμβούλιο περιοχής Ν. Λασιθίου, Ιεράπετρα, 1998, σελ.: 77-78

²⁹ Νίκος Σκουτέλης, Ηλίας Κολοβός, «Οι οθωμανικοί *κουλέδες* της Κρήτης: το ιστορικό πλαίσιο, το δίκτυο και ο κτηριακός τύπος», ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου: Οχυρώσεις Της Οθωμανικής Περιόδου Στο Αιγαίο, Μυτιλήνη, 29-31 Οκτωβρίου 2018, σελ. 7.

9. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΟΥΛΕΔΩΝ

Η μορφή τους καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από το γεωγραφικό ανάγλυφο του εδάφους στο οποίο ανεγέρθηκαν και τις ανάγκες που επρόκειτο να εξυπηρετήσουν. Αυτό αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής των οχυρώσεων: κάθε μια σχεδιάστηκε με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την τοποθεσία της και τις συνθήκες που επικρατούσαν στον τόπο.³⁰

Η επίστρωση της επιφάνειας ενός φρουρίου με χώμα (εικόνα 41) είχε πρακτικό σκοπό. Καθώς η βιομηχανική ανάπτυξη εξελισσόταν από τις αρχές του 19ου αιώνα, η ισχύς και το βεληνεκές των κανονιών αυξήθηκαν. Τα θραύσματα λίθων από τις βολές των ισχυρών κανονιών ήταν επικίνδυνα, επομένως, οι χωμάτινοι όγκοι και η τοποθέτησή τους στο έδαφος προστάτευαν από αυτόν τον κίνδυνο. Ο συνδυασμός των χωμάτινων και λίθινων κατασκευών παρείχε καλύτερη άμυνα από τα πυρά του εχθρικού πυροβολικού.

Εικόνα 41: Κουλές Επισκοπής. Η σχέση μεταξύ του Βόρειου Τείχους και του εδάφους στο οποίο τοποθετείται.
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

Οι κουλέδες παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά σε ό,τι αφορά τη μορφή και την τυπολογία τους, αλλά υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην κατασκευή τους. Το υλικό που χρησιμοποιείται για την κατασκευή διαφέρει ανάλογα με την περιοχή. Οι λίθοι που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή προέρχονται από την κοντινή περιοχή. Η τοιχοποιία των κουλέδων είναι ισχυροί λίθινη, με ύψος περίπου από 0,80 μέτρα έως 1,20 μέτρα, ενώ οι λίθοι είναι τοποθετημένοι σε οριζόντιες στρώσεις ίσου ύψους. Κάποιες φορές είναι αδρά λαξευμένοι και αρμολογημένοι. Οι γωνιόλιθοι είναι λαξευμένοι με ακρίβεια (εικόνα 42)

Εικόνα 42: Λαξευμένοι γωνιόλιθοι στον Κουλέ Επισκοπής.
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

30 B. Loew, *Die preußische Modernisierung der Festung und der Garnison Saarlouis*, στο: A. Kupka (επιμ.), *Arts militaires nach der Revolution. Der europäische Festungsbau in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts und seine Grundlagen* (Festungsforschung 8), Regensburg 2016, 103.

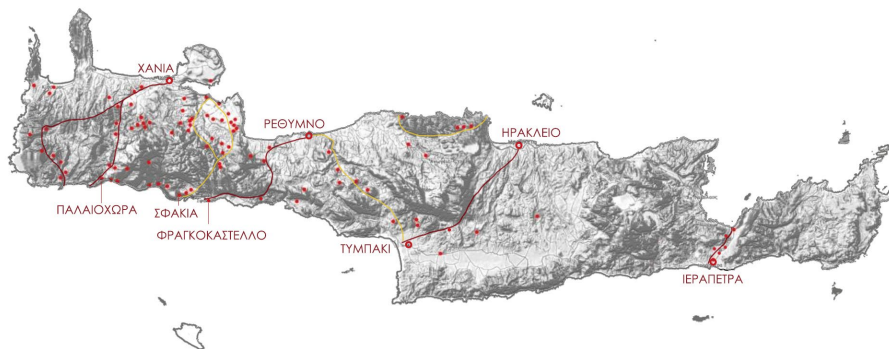

Εικόνα 43: Κουλές Επισκοπής. Περιπτώση όπου έχουν αφαιρεθεί οι γωνιόλιθοι.
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

και συχνά έχουν μεγαλύτερο ύψος από την διπλανή στρώση, αν και σε πολλές περιπτώσεις έχουν αφαιρεθεί πολλοί από αυτούς (εικόνα 43).³¹

Σύμφωνα με τον Διαρκή Κατάλογο των Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Ελλάδος,³² υπάρχουν αρκετά διατηρητέα μνημεία που ανήκουν στην κατηγορία των κουλédων. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται ο κουλές της Απτέρας στον Αποκόρωνα, οι δύο κουλές του Ασκύφου στα Σφακία, ο κουλές στο Λουτρό και το Φρούριο Λιμένος μικρού κουλέ, ο κουλές των Άνω Μουλίων στο Ηράκλειο, ο κουλές του Κοξαρέ και ο κουλές στο Φράγμα των ποταμών του Αμαρίου στο Ρέθυμνο.

Αν και ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνο μερικούς κουλές, υπάρχουν πολλοί άλλοι που είναι εγκαταλελειμμένοι και ερειπωμένοι, αποδεικνύοντας την μεγάλη ιστορία αυτού του τόπου. Ο ακόλουθος χάρτης (εικόνα 44) είναι μια καταγραφή – χαρτογράφηση των κουλédων που είχαν κτιστεί τη χρονική περίοδο που μελετάμε στην Κρήτη. Τα χαρακτηρισμένα ως διατηρητέα έχουν προστεθεί στον χάρτη αλλά καταγράφονται και αρκετοί κουλές που σήμερα δεν υπάρχουν.

Εικόνα 44: Οι τέσσερις κύριες γραμμές φρούρησης και η χαρτογράφηση των κουλédων σε εκείνες

Πηγή: Εργαστήριο Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείου Κρήτης.

31 Βιργινία Μαυρίκα, *Το φρούριο Ιζζεντίν στον κόλπο της Σούδας: πτυχές ιστορίας και αρχιτεκτονικής στην ύστερη οθωμανική Κρήτη, μεταπτυχιακή διατριβή*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Οθωμανική Ιστορία σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ι.Τ.Ε., Ρέθυμνο, 2022, σελ. 72 - 76.

32 listedmonuments.culture.gr, Εθνικό Αρχείο Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: Διαρκής κατάλογος κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας.

Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Κρήτη κατά τη δεδομένη χρονική περίοδο αντικατοπτρίζουν πόσο συνοπτική αλλά ταυτόχρονα αποτελεσματική ήταν η διαδικασία ανέγερσης των οχυρών. Ένα ολοκληρωμένο στρατηγικό σχέδιο για γενική κινητοποίηση, υπό περίπτωση ανάγκης, προσαρμόστηκε στις γεωμορφολογικές ιδιαιτερότητες ολόκληρου του νησιού και εφαρμόστηκε δραστικά, αποδίδοντας όφελος στον κατακτητή για αποδυνάμωση των επαναστατικών δραστηριοτήτων, μέσω της εποπτείας επί μέρους γεωγραφικών ενοτήτων.

Αυτό το σχέδιο επιτήρησης και καταστολής εξεγέρσεων αναδεικνύει, από τη μία πλευρά, τις διάφορες περιοχές του νησιού βάσει των οποίων χαράχθηκαν οι κύριες γραμμές φρούρησης, καθώς και των δευτερευουσών περιοχών που συμπλήρωσαν το συνολικό σχέδιο. Όμως, από την άλλη, αποτελεί συνδυαστικό κρίκο σύνδεσης μεταξύ τους, με κοινό σημείο το οχυρό σε κάθε μία από αυτές.

Το κοινό των οχυρών, δηλαδή, της «ανάγνωσης» και της εποπτείας μιας περιοχής μέσω του βλέμματος, αποτέλεσε εργαλείο που μας κάνει να μιλάμε πέρα από τη γεωγραφία και χωροθέτησή τους στο νησί, για τη γεωγραφία και χαρτογράφηση του βλέμματος με σύγχρονους όρους.

Συμπληρωματικά της έρευνας, ακολουθείται η θεώρηση του χώρου ως τόπος πολεμικής δράσης και ως απόρροια αυτής της θεώρησης τα οχυρά (κουλέδες), ως σημεία αναφοράς / αναγνώρισης / εποπτείας και τέλος επιτήρησης του στενού Παχιάς Άμμου – Ιεράπετρας. Επιχειρείται ο εντοπισμός και η χαρτογράφηση του δικτύου, των συνδέσεων μεταξύ των οχυρών, των οδών πρόσβασης, την αναγνώριση στα κρίσιμα σημεία επιτήρησης, που ταυτίζονται με τις θέσεις πανοραμικής θέας.

Αυτά επιτυγχάνονται μέσω της βιωματικής διαδικασίας, με συλλογή δεδομένων και επίσκεψης για αποτύπωση των οχυρών στην υφιστάμενη κατάσταση τους. Το πέρασμα, δηλαδή, από τη μεγάλη κλίμακα του χάρτη εντοπισμού των σημείων, στη μικρότερη της αποτύπωσης, από όπου έχουμε τη δυνατότητα να «κοιτάξουμε» με το σύγχρονο δικό μας βλέμμα. Έτσι, μπορούμε να χαρτογραφήσουμε το βλέμμα από την εποπτεία του κατακτητή και να το συνδέσουμε με τις σύγχρονες αναζητήσεις σχετικά με τις ενότητες τοπίου.

Οι μελέτες που διεξήγαμε για τη θέαση και την ορατότητα αποκαλύπτουν ότι το ανάγλυφο παρέχει σχήμα και δομή στις βασικές ενότητες των τοπίων. Η έντονη κατακερματισμένη φύση των βουνών, των λόφων, των χαραδρών και άλλων γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών οδηγεί σε μια ποικιλία μικρών και ασυνεχών οπτικών ενοτήτων.

Αν και αρχικά μπορεί να δοθεί η εντύπωση ότι έχουμε ανιχνεύσει τα πάντα, τις περισσότερες φορές υπάρχει κάτι «κρυφό» και «απρόσμενο» που δεν μπορεί να ανιχνευθεί αμέσως. Αυτό δημιουργεί ποικιλία και ενδιαφέρον για τον παρατηρητή. Η μορφολογία του κρητικού τοπίου συχνά οδηγεί σε μια διακεκομμένη αντίληψη, με έντονες αλλαγές στη γεωλογία, τη βλάστηση και τη δομή των οικισμών.

Ο παρατηρητής μπορεί να αποκτήσει την αίσθηση της ενότητας και να προχωρήσει σε συνθετικές προσεγγίσεις μόνο όταν έχει οπτική επαφή από ψηλά, όπως από τις κορυφές των βουνών.

10

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΒΛΕΜΜΑΤΟΣ (ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ)_

Τα οχυρωματικά έργα που μελετήθηκαν, χτίστηκαν υπό διαφορετικές συνθήκες ή προϋποθέσεις κάθε στιγμή, χρηματοδοτούμενα, τις περισσότερες φορές, από τους φόρους των Ελλήνων. Άλλοτε με εθελοντική και άλλοτε με καταναγκαστική εργασία, ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας ανθρώπων που δοκιμάστηκαν με στόχο την απελευθέρωση. Σε κάθε τόπο που βρίσκονται, αντιπροσωπεύουν την ιστορία του, μαρτυρούν γεγονότα και καταστάσεις και έχουν το δικαίωμα να ονομάζονται μνημεία που οφείλουμε να σεβόμαστε και να προστατεύουμε.³³ Η αναζήτηση και η ανάδειξη αυτής της πολιτιστικής κληρονομιάς συνέβαλε στην αναθεώρηση και την εμπάθυνση των γνώσεών μας σχετικά με την ιστορία, τη γεωγραφία και την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής.

Στο πεδίο της χαρτογράφησης (ως μεθόδου γενικής εποπτείας του κόσμου) δεν ανήκει μονάχα η λήψη διαστάσεων, αλλά και η απεικόνιση πληροφοριών με τέτοιο τρόπο, ώστε να μεταδίδονται εύκολα στους ανθρώπους, στους τόπους και στον χρόνο. Η ποικιλία των χαρτογραφικών ειδών, αποδεικνύει τη διαφορετική οπτική, το πλήθος των βλεμμάτων που επιχειρούν να αναπαραστήσουν ή να αφηγηθούν την πραγματικότητα.

Μέσω της χαρτογράφησης ανακαλύψαμε ότι η μέθοδος της επιτήρησης μέσω των οθωμανικών οχυρωματικών έργων ήταν εξαιρετικά αποτελεσματική κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, εξαιτίας της στρατηγικής χωροθέτησής τους σε κρίσιμα σημεία, όπως στον ισθμό: «Παχιά Άμμος - Ιεράπετρα». Πέραν της στρατηγικής τους σημασίας, τα οθωμανικά οχυρά αποτελούν και σημαντικό μέρος της ιστορίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς μας. Η κατασκευή τους, αποδεικνύεται ότι ήταν προσεκτικά σχεδιασμένη ακολουθώντας βασικές αρχές και ακόμα και σήμερα κυριαρχούν στο εκάστοτε τοπίο, παρά τις φθορές που έχουν υποστεί. Μπορούν να θεωρηθούν ιστορικά αρχιτεκτονικά έργα και πέρα από την αρχιτεκτονική τους αξία, αντιπροσωπεύουν και άλλες βασικές αξίες, όπως η αξία της παλαιότητας, της μνήμης και του συνόλου.

Σύμφωνα με τον Alois Riegl,³⁴ η αξία της παλαιότητας ξεπερνά τις άλλες ιδεατές αξίες, καθώς είναι προφανής για όλους και φαίνεται από την πρώτη ματιά, μέσα από τις αλλοιώσεις που έχουν προκύψει με την πάροδο του χρόνου (πατίνα). Επιπλέον, έχουν την αξία της μνήμης, μαρτυρώντας τις δυσκολίες που υπέστησαν οι Έλληνες κατά την οθωμανική κατοχή. Ως αξία συνόλου, μπορούμε να αναφέρουμε το δίκτυο των οχυρώσεων, καθώς επικοινωνούσαν μεταξύ τους και λειτουργούσαν ως ένα συνεκτικό σύνολο, παρά την μεμονωμένη τους τοποθέτηση. Ως στοιχεία μιας περασμένης περιόδου, έχουν πλέον ενσωματωθεί στο περιβάλλον του νησιού, αναπαριστώντας αποσπασμάτα του τοπίου που αναδιαμορφώνουν τη σχέση ανθρώπου και φύσης στο παρόν.

Παρά το γεγονός ότι έχουν εγκαταλειφθεί από τον άνθρωπο και αντιμετωπίζουν τις φυσικές συνθήκες με αντίσταση, διατηρούν την ιστορικότητά τους, χάνουν την πρωτοτυπία τους και «βυθίζονται» στη λήθη. Η έννοια του χρόνου, που καθορίζει και επαναερμηνεύει την παραπάνω σχέση, αποτελεί καίριο παράγοντα, μετατρέποντας το δίκτυο των οθωμανικών οχυρών σε ένα δίκτυο μνήμης και τον ίδιο τον τόπο σε ένα διαχρονικό εργαλείο ανάγνωσης. Η μνήμη προσπα-

33 Τσοούρτσας Σ., «Οχυρωματική αρχιτεκτονική στα μεσαιωνικά Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις», Καθημερινή: 7 ημέρες, 5 Μαρτίου 2000, σελ. 5.

34 Α. Ρίγκλ, «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», στο βιβλίο: Πούλος Π., Έννοιες της τέχνης τον 20ο αιώνα, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2006, σελ. 25 - 95.

θεί να διατηρήσει το παρελθόν στο παρόν, με σκοπό να καθοδηγήσει το μέλλον. Συνεπώς, η τυπολογία, η μορφολογία και η ατμόσφαιρα των οθωμανικών οχυρών στο τοπίο, τροφοδοτούν τη μνήμη, την διατηρούν, ενώ παράλληλα προσδίδουν νόημα στο παρόν. Η προσωπική εμπειρία μέσω των χωρικών δομών του δικτύου αποτελεί ένα είδος «ταξιδιού στον χρόνο».³⁵

Μέσω της έρευνας, είμαστε σε θέση να μιλάμε για τη σχέση των οχυρών με τον τόπο και το τοπίο, αναδεικνύοντας τον ρόλο τους στα «**τοπία επιτήρησης**». Η μελέτη αυτή προσφέρει μια νέα προοπτική για την κατανόηση του τοπίου, της γεωγραφίας και της ιστορίας της Ανατολικής Κρήτης, χρησιμοποιώντας σύγχρονες μεθόδους χαρτογράφησης και ανάλυσης.

Στη παρούσα μελέτη, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη χαρτογράφηση αποτέλεσαν τη βάση για επεξεργασία και ερμηνεία του «τοπίου επιτήρησης», υπό το πρίσμα του δικού μας βλέμματος. Χρησιμοποιήθηκαν η αρχαιακή έρευνα, μελέτη πεδίου και ανάλυση γεωγραφικών δεδομένων. Μέσω της αρχαιακής έρευνας, αναλύθηκαν οι ιστορικές πηγές και τα αρχεία που αφορούν τα οθωμανικά οχυρά στην περιοχή. Η μελέτη πεδίου περιλάμβανε επισκέψεις στις τοποθεσίες των οχυρών, παρατηρήσεις και συλλογή δεδομένων.

Επίσης, με την ανάλυση γεωγραφικών δεδομένων για τη δημιουργία χαρτών μπορέσαμε να εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τη θέση, την οπτική γωνία και το φάσμα παρατήρησης των οχυρών. Τα γεωγραφικά δεδομένα, η χρήση αεροφωτογραφιών σε συνδυασμό με Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS), η μέθοδος της λήψης πανοραμικών φωτογραφιών από διαδοχικά σημεία θέασης και η χρήση εργαλείων όπως το Google Maps, αναλύθηκαν με έναν αντίστοιχο αλλά πιο απλουστευμένο τρόπο από εκείνον που λειτουργεί το πρόγραμμα ARTEMIS (Augmented Reality Terrain Exploration and Mapping System), το οποίο ανέπτυξε η Ευρωπαϊκή Ένωση³⁶, για την ανίχνευση, τη χαρτογράφηση και την ανάλυση των οθωμανικών οχυρών και του τοπίου στο οποίο εντάσσονται.

Έτσι, ανιχνεύτηκε η διαμπερότητα των ορίων στο τοπίο καθώς και η πολλαπλή θέαση, πράγματα που μετατρέπονται από αφηγηματικές προσεγγίσεις του χώρου, σε σχεδιαστικό εργαλείο. Μέσω της συγκεκριμένης τεχνικής, αποτυπώθηκαν στοιχεία του ανάγλυφου, μελέτες θέασης, μοτίβα του εδάφους, των όψεων και η μελέτη της ακτογραμμής, που με άλλες τεχνικές δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν.

Τεκμηριώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο μια πτυχή νέα στην πολύπλευρη προσέγγιση για την ανάλυση του τόπου, ώστε να είμαστε σε θέση να το συζητάμε και να το προβάλλουμε ως ενότητα τοπίου. Από τη διαδοχική μελέτη της θέασης, που πραγματοποιήθηκε από τη στρατηγική θέση κάθε οχυρού στο στενό πέρασμα, έγινε αντιληπτή με σύνθετο και αφαιρετικό τρόπο, η φόρμα των τοπίων επιτήρησης αλλά και ο βαθμός έκθεσής τους, ενώ ταυτόχρονα αποδείχθηκε η συνεχής θέαση ενός οχυρού από κάποιο άλλο επαληθεύοντας την επικοινωνία και της ανταλλαγής πληροφοριών. Οι μέθοδοι και οι τεχνολογίες που χρησιμοποιούμε

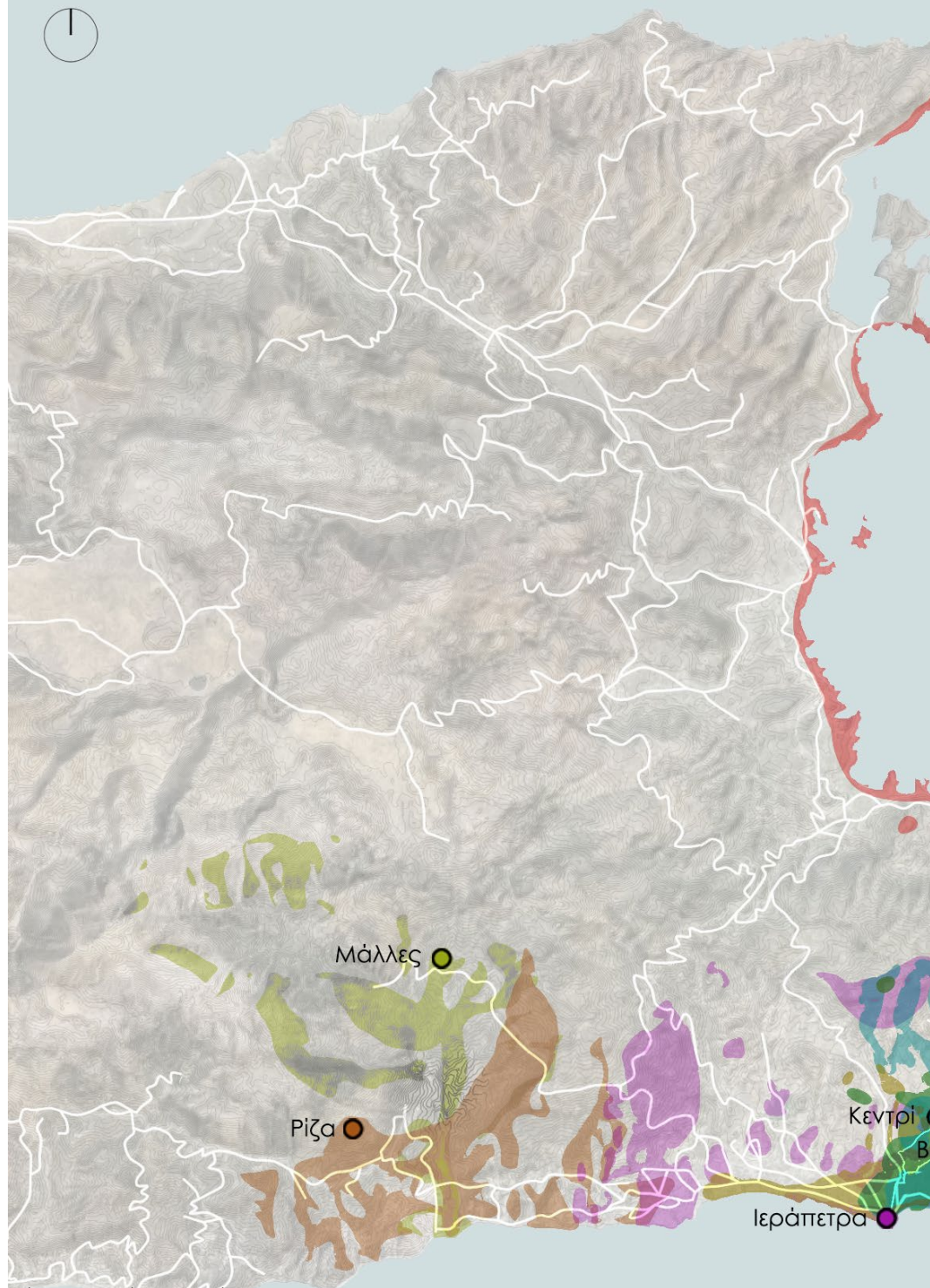
³⁵ Βασίλειος Βιτωράκης, Κάρολος Ραάτ, *Οθωμανικό οχυρωματικό δίκτυο και κρητικό τοπίο. Τότε και τώρα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούλιος 2017, σελ. 64, 65.

³⁶ Μαρίαννα Γούλα, «Η επιστροφή στο μεσογειακό τοπίο: το τοπίο ως σύγχρονη προσέγγιση του περιβάλλοντος και της φύσης», στο βιβλίο: Μανωλίδης Κ. (επιμ.), *Ωραίο, φρικτό και απέραντο τοπίον!.. Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, εκδ. Νησίδες, Τμήμα αρχιτεκτόνων μηχανικών Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 25-29.

σήμερα για τη χαρτογράφηση του βλέμματος και τη μελέτη των θεάσεων μπορεί να έχουν εξελιχθεί σημαντικά σε σύγκριση με την εποχή των Οθωμανών κατακτητών, όμως το βλέμμα αποτελεί κοινό στοιχείο και του χθες και του σήμερα.

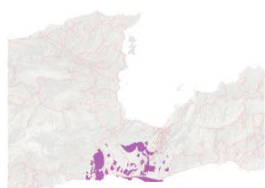
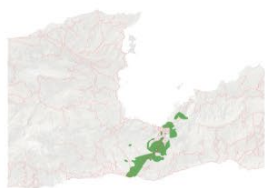
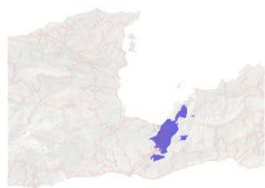
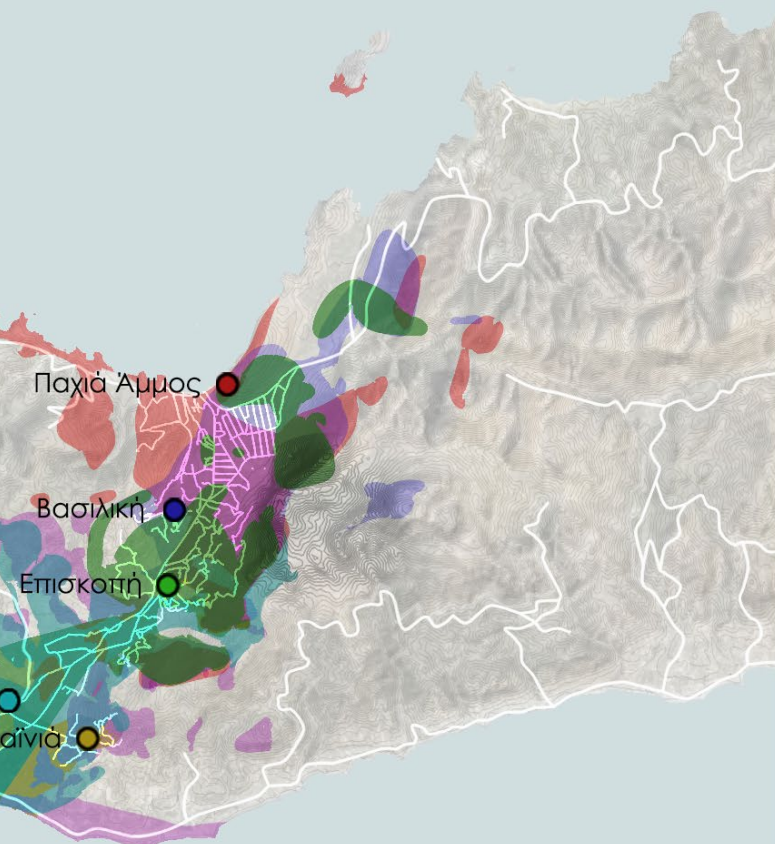
Οι σύγχρονοι παρατηρητές αξιοποιούν προηγμένες τεχνολογίες και μεθόδους χαρτογράφησης για να αποκτήσουν περισσότερες πληροφορίες και να πάρουν αποφάσεις με βάση τα επιστημονικά δεδομένα. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζουν τη σημασία της παράδοσης και του πολιτισμού στην ανάπτυξη των περιοχών. Οι προσπάθειές μας να εξελίξουμε και να χρησιμοποιούμε αυτές τις τεχνολογίες για το καλό μας και την προστασία του περιβάλλοντός μας, συμβάλλουν στη δημιουργία ενός καλύτερου μέλλοντος για όλους.

Ακολουθεί ο χάρτης στον οποίο συνοψίζεται η παραπάνω έρευνα για τα
ΤΟΠΙΑ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ.

Εικόνα 45: Χαρτογράφηση του Βλέμματος.
Στο χάρτη απεικονίζεται η αλληλοεπικάλυψη των θεάσεων των κουλέδων της Ανατολικής Κρήτης
Πηγή: Προσωπικό αρχείο

ΚΟΛΠΟΣ ΜΙΡΑΜΠΕΛΛΟΥ

Βιβλία:

1. Αγγελάκης, Σ. Εμμανουήλ, *Σητειακά. Ήτοι Συμβολή Εις Την Ιστορίαν Της Σητείας Από Των Αρχαιοτάτων Χρόνων Μέχρι Των Καθημάς*, Τόμος Β, εκδ. Αλεξ. Βιτσικουνάκη, Αθήνα, 1939.
2. Αποστολάκου, Βίλη, «Από την πρώιμη εποχή του σιδήρου έως το τέλος της ρωμαϊκής περιόδου», συλλογικός τόμος: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, Άγιος Νικόλαος 2010.
3. Γκίκας, Γ. *Κάστρα: ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Τόμος Δ', εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1995.
4. Γούλα, Μαριάννα, «Η επιστροφή στο μεσογειακό τοπίο: το τοπίο ως σύγχρονη προσέγγιση του περιβάλλοντος και της φύσης», στο βιβλίο: *Μαυωλίδης Κ. (επιμ.), "Ωραίο, φρικτό και απέριπτο τοπίον!". Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα*, εκδ. Νησίδες, Τμήμα αρχιτεκτόνων μηχανικών Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη, 2003.
5. Δετοράκης, Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Mystis Editions, Ηράκλειο, 1990.
6. Κακούρη, Αθηνά, *1821: Η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2013.
7. Καρποδίνη - Δημητριάδη, Έφη, *Κάστρα και φορτέτσες της Κρήτης: εικόνες και μνήμες*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, 1995.
8. Ξανθουδίδης, Στέφανος, *Επίτομος Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα, 1909.
9. Πρεβελάκης, Παντελής, *Παντέρμη Κρήτη. Χρονικό του σηκωμού του 66*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Δεκέμβριος, Αθήνα, 1995.
10. Ριγκλ, Α., «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», στο βιβλίο: *Πούλος Π., Έννοιες της τέχνης τον 20ο αιώνα*, εκδ. Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2006.
11. Σκουτέλης, Νίκος, «Κρήτη», στο βιβλίο: *Νησιά του Αιγαίου. Αρχιτεκτονική, επιμέλεια Φιλιππίδης Δημήτρης*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003.
12. Σκουτέλης, Νίκος, «Τα σχήματα των οικισμών - οι τύποι της κατοικίας», στο βιβλίο: *Κρήτη. Οι οικισμοί της υπαίθρου*, επιμέλεια Νίκος Σκουτέλης, εκδ. Εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2020.
13. Χρηστάκης, Χ. Γιάννης, *Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης*, εκδ. Κρητικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
14. Χρηστάκης, Χ. Γιάννης, *Η οχύρωση της περιοχής Ιεράπετρας – Οχυρωματικά Ιστορικά Μνημεία*, εκδ.: 1ο Συμβούλιο περιοχής Ν. Λασιθίου, Ιεράπετρα, 1998.
15. Beyhan, M. A., *Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaledin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi*, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, İstanbul, 3/22 (2011).
16. Clogg, R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003.

17. Greene, Molly, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, εκδ. Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2005.
18. Lewis, F. *Text book of fortification and military engineering τόμ. II*, London 1893.
19. Loew, B, "Die preußische Modernisierung der Festung und der Garnison Saarlouis", στο βιβλίο: A. Kupka (επιμ.), *Ars militaris nach der Revolution. Der europäische Festungsbau in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts und seine Grundlagen (Festungsforschung 8)*, Regensburg 2016.
20. TDV İslâm Ansiklopedisi τόμ. 27, Mahmud Celâleddin Paşa (A. Özcan), İstanbul 203, 359-360.
21. Malpas, Jeff, *Building Memory. Interstices: Journal of Architecture and Related Arts*, 2012. (ηλ. περιοδικό: interstices.ac.nz/index.php/Interstices/article/view/433/420)
22. Pashley, R., *Ταξίδια στην Κρήτη, μετ. Γόντικα Δάφνη Γ., τόμος Α'*, εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1991.
23. Schöffelen, O., *Die Bundesfestung Ulm und ihre Geschichte. Europas größte Festungsanlage*, Langenau-Ulm, 1982.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια:

1. Σκουτέλης, Νίκος, Κολοβός, Ηλίας, «Οι οθωμανικοί κουλέδες της Κρήτης: το ιστορικό πλαίσιο, το δίκτυο και ο κτιριακός τύπος», ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου: Οχυρώσεις Της Οθωμανικής Περιόδου Στο Αιγαίο, Μυτιλήνη, 29-31 Οκτωβρίου 2018.
2. Σκουτέλης, Νίκος, Βιτωράκης, Βασίλης, Καραμήτρου, Αντώνης, Ραάτ, Κάρολος, «Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων» ανακοίνωση στο 8ο ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΣΟΒΙΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. σε συνεργασία με το Ίδρυμα Ανάπτυξης του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π.: Η Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη των Ορεινών και των Γεωγραφικά Απομονωμένων Περιοχών, 21- 24 Σεπτεμβρίου 2016.
3. Σκουτέλης, Νίκος, «Three different defensive networks in 13th –19thc. Crete. Contemporary perspectives», Proceedings of the 4th Biennial of Architectural and Urban Restoration, BRAU4 host of the Itinerant Congress Hidden Cultural Heritage: Under Water, Under Ground and Within Buildings, Rethymno, 15 – 30 April 2018.
4. Ν. Μουτσόπουλος, «Φρουριακά χρονικά», XI Συνέδριο του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουριών και Πυργών, ΤΕΕ, Ελληνικών Ινστιτούτων Φρουριών και Πύργων, Αθήνα, 1973.

Έρευνες:

1. Ασημάκη, Ευσταθία, *Δίκτυο οθωμανικών οχυρώσεων τον 19ο αιώνα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούνιος 2014.
2. Βιτωράκης, Βασίλειος, Ραάτ Κάρολος, *Οθωμανικό οχυρωματικό δίκτυο και κρητικό τοπίο. Τότε και τώρα*, Ερευνητική εργασία στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Ιούλιος 2017.
3. Μόσχου, Θεοδώρα, *Τοπίο Συμβίωσης του χθες και του σήμερα, αποκατάσταση και ανάδειξη ενός πολιτισμικού τοπίου στο οροπέδιο του Λασιθίου*, μεταπτυχιακή διατριβή στην Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης (επιβλέπων Νίκος Σκουτέλης), Χανιά, Σεπτέμβριος, 2020.
4. Βιργινία Μαυρίκα, *Το φρούριο Ιζζεντίν στον κόλπο της Σούδας: πτυχές ιστορίας και αρχιτεκτονικής στην ύστερη οθωμανική Κρήτη*, μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφική Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Οθωμανική Ιστορία σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ι.Τ.Ε., Ρέθυμνο, 2022.

Δημοσιεύσεις:

1. Στεριώτου, Ιωάννα, *«Η εξέλιξη του προμαχωνικού συστήματος στις οχυρώσεις της Ελλάδας»*. Το άρθρο παρουσιάστηκε στις 14/3/2012 στα πλαίσια των διαλέξεων του Συλλόγου Μεταπτυχιακών & Υποψηφίων Διδακτόρων του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. (Δημοσιεύτηκε στο ηλ. περιοδικό «Γραφίδα & Σκαπάνη» της Ένωσης Ιστορικών & Αρχαιολόγων Θεσ/νίκης: grafidaskapani.wordpress.com).
2. (Άρθρο 1, νόμου 3852/2010 ΦΕΚ ,τεύχος Α 87 - Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης – Πρόγραμμα Καλλικράτης).
3. Τσερεβαλάκης, Γ., *«Ιστορία των Κρητικών Επαναστάσεων»*, Ελευθεροτυπία: Ε' Ιστορικά, Η Κρητική Επανάσταση του 1866, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 2011.
4. Τσούρτσιτς, Σ., *«Οχυρωματική αρχιτεκτονική στα μεσαιωνικά Βαλκάνια: Μεσαιωνικές οχυρώσεις»*, Καθημερινή: 7 ημέρες, 5 Μαρτίου 2000.

Ιστότοποι:

1. cretanbeaches.com
2. listedmonuments.culture.gr (Εθνικό Αρχείο Μνημείου του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: Διαρκής κατάλογος κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας.)

Πηγές εικόνων:

Εικόνα 1:	hc-crete.gr
Εικόνα 2:	Χρηστάκης, Χ. Γιάννης, Ιστορικά οχυρωματικά μνημεία της Κρήτης, εκδ. Κρητικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
Εικόνα 3:	ertnews.gr
Εικόνα 4:	archaiologia.gr
Εικόνα 5:	krititraveller.gr
Εικόνα 6:	cretazine.com
Εικόνα 7:	gtp.gr
Εικόνα 8:	wikipedia.org
Εικόνα 9:	wikipedia.org
Εικόνα 10:	wikipedia.org
Εικόνα 11:	Δετοράκης, Θεοχάρης, Ιστορία της Κρήτης, εκδ. Mystis Editions, Ηράκλειο, 1990, σελ. 274.
Εικόνες 12-14:	Προσωπικό αρχείο
Εικόνα 15:	J.-D. G. G. Lepage, <i>Vauban and the French Military under Louis XIV. An Illustrated History of Fortifications and Strategies</i> , Jefferson, North Carolina-London 2009, σελ. 81
Εικόνα 16:	J.-D. G. G. Lepage, ο.π., σελ. 116.
Εικόνες 17, 18:	Bostan, H., <i>Defending the ottoman capital against the Russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul</i> , École Pratique des Hautes Études, İstanbul Şehir Üniversitesi (διδ. διατριβή), 2020
Εικόνες 19-24:	Προσωπικό αρχείο
Εικόνες 25-28:	Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ακ. Έτος 2017-2018: Φοιτητική εργασία για το μάθημα «Επεμβάσεις σε Υφιστάμενα Κελύφη», Επιμέλεια: Σ. Αβραμάκης, Π. Σκλάβος, Π. Τίτα, Ε. Χατζηδάκη, Διδάσκοντες: Ν. Σκουτέλης, Ν. Μαραβελάκη, Α. Τζομπανάκης.
Εικόνες 29-35:	Προσωπικό αρχείο
Εικόνα 36:	googlemaps.com
Εικόνες 37-39:	Από το βιβλίο του Γ. Χρηστάκη, <i>Η οχύρωση της περιοχής Ιεράπετρας – Οχυρωματικά Ιστορικά Μνημεία</i> , εκδ. Το Συμβούλιο περιοχής Ν. Λασιθίου, Ιεράπετρα, 1998, σελ.: 84.
Εικόνα 40:	Κοσμάς Κιμιωνής. (Από τον ιστότοπο: archaiologia.gr)
Εικόνες 41-45:	Προσωπικό αρχείο

